

LOZAN'DA TÜRK DİPLOMASİSİ

(Eylül 1922 — Ağustos 1923)

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

I. KONFERANSTAN ÖNCEKİ DURUM

Yunanlıların 1922 Eylülünde Anadolu'da uğradıkları büyük bozgunun ardından Antant Devletleri (özellikle İngiltere, Fransa ve İtalya), yeni bir savaşın tehlikelerini önlemek amacıyla, Büyük Millet Meclisi¹ yönetimini, Yunanistan ve diğer bazı devletleri ivedilikle bir barış konferansına katılmaya çağırıyorlardı². Türkler, barış görüşmelerinin derhal başlayacağına dair Franklin-Bouillon'dan³ güvence aldıktan sonra bu çağırışı kabul ederek, konferansın 20 Ekimde İzmir'de yapılmasını ve Boğazlar sorunuyla ilgilenen Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın da katılmalarını öneriyor; bu devletler katılırlarsa, daha esaslı bir anlaşmaya varılacağı ve gelecekte herhangi bir çatışmanın önleneyeceği görüşünü ileri sürüyorlardı⁴.

Esasen Sovyet Rusya da, BMM yönetiminden, konferansa katılmasının sağlanmasını dileyordu çünkü Sovyetler, Türklerin zafere sonradan, Ankara'nın Antant Devletleriyle bir anlaşmaya varmasından ve Sovyet Rusya'nın bu anlaşma dışında bırakılmasından kaygılanıyorlar⁵, kendi çıkarları adına Türkiye'nin koruyucusu rolüne bürünerek, bu konuda Antant Devletlerine de baş vurmaktan geri kalmıyorlardı⁶. Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan,

¹ Büyük Millet Meclisi bundan böyle kısaca BMM olarak anılacaktır. Diğer kısaltmalar için ekteki bibliyografyaya bakınız.

² İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri FO/7892/E 9783, Bağlaşıklar'dan Ankara'ya nota, Paris, 23.9.1922.

³ Franklin-Bouillon, 20 Ekim 1921'de, BMM yönetimi Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk)'le Ankara Antlaşmasını Fransa adına imzalayan Türk dostu Fransız Senatörü idi.

⁴ FO/7899/E 10481, E 10569; FO/7901/E 10746; İngiliz Kabinesi belgeleri Cab. P. 4287; DBFP 1/XVIII, s. 141; Cebesoy, s. 88; Yusuf Kemal'den Bağlaşıklar'a nota, Ankara, 29.9.1922.

⁵ FO/7894/E 9939, Moskova'dan Ankara'ya telyazısı, 14.9.1922.

⁶ FO/7895/E 9970, Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Karahan'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Moskova, 24.9.1922; Aralov, s. 151-152; Carr, s. 476-477; Degras, s. 331-336; Tunçay, s. 140; Gönübol ve Sar, s. 43.

Sovyet Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın konferansa katılmasını sağlaması için Moskova'daki Türk diplomatik temsilcisini, hükümetini teşvik etmeye üstelerken, Ankara'daki Sovyet diplomatik temsilcisi Aralov da, Türk yönetimini, Sovyet Rusya ile gizli bir antlaşma imzalamaya çağırıyor, fakat Türk yönetimi, barış imzalanmadan bu konuda herhangi bir sorumluluk altına girmeye yanaşmıyordu⁷. İstanbul'daki İngiliz askerî makamlarına göre, Türkler, Rusları, gerek konferansta gerekse konferans dışında (özellikle konferans başarısızlığa uğrarsa) bir destek aracı olarak kullanmak umduyla, onlarla olan dostluklarını sürdürmek amacını güdüyorlardı⁸.

Konferansın nerede yapılacağı bir süre bazı anlaşmazlık ve güçlüklerle yol açtı. Kemalistler, bunun İzmir'de düzenlenmesi için direniyorlar; İzmir kabul edilirse, Mustafa Kemal'in de şahsen katılabileceğini ileri sürüyorlardı⁹. Öte yandan, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Yunanistan'ı konferansta temsil edecek olan eski başbakan Eleftherios Venizelos'un duygularını incitebileceği korkusuyla toplantı yeri olarak İzmir'i kabul etmiyor; ayrıca şu olasılık üstünde duruyordu: Konferans, herhangi bir Türk şehrinde yapılırsa, Türkler, çok haklı olarak buna başkanlık etmek isteyecekler, böylece saygınlıklarını artırmış olacaklardı. Bu nedenle, İzmir yerine Büyükkada, İstanbul, hattâ Üsküdar önerilip reddedildikten sonra, Bağlaşıklar, konferansın, Kasımın ilk haftasında, İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılması kararını alıyorlardı.

Lord Curzon, konferansta Fransa'yı temsil edeceğine dair Kemalistlere söz veren Türk dostu Franklin-Bouillon'un konferansa katılmasını önlemek amacıyla, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un önerisi üzerine, devletlerin konferansta nasıl temsil edilecekleri konusunda ustaca bir formül buluyordu. Bu formüle göre, her ülkeden, biri kabine bakanı olmak şartıyla, iki

⁷ FO/8219/N 10200, Aralov'dan BMM yönetimi Dışişleri Bakanına yazı, Ankara, 7.10.1922; FO/7908/E 11966, İngiliz Gizli İstihbarat Raporları, 3 ve 8.11.1922.

⁸ FO/7907/E 11861, İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhından Londra'daki Askerî İstihbarat Şefine kapalı telyazısı, 17.10.1922.

⁹ Ankara'dan Paris ve Roma'daki Türk temsilcilerine talimat, 8.10.1922. Cebesoy, s. 88-89; Türkgeldi, s. 170.

temsilci çağrılacaktı¹⁰. Bağlaşklar, ayrıca Bulgaristan, Sovyet Rusya, Ukrayna, Gürcistan ve diğer bazı devletleri, tam üye olarak değil, ancak bu ülkeleri ilgilendiren konuların görüşülmesi sırasında hazır bulunmak üzere konferansa çağırma kararını alıyorlardı.

Lord Curzon, BMM yönetimiyle birlikte İstanbul hükümetinin de konferansa katılmaya çağırılması görüşünde direniyor, Fransız devlet başkanı Raymond Poincaré tarafından destekleniyor, ama Poincaré, daha sonra bu konuda fikrini değiştiriyordu¹¹. Böylece Curzon, yetkileri İstanbul'un surlarını aşmıyan kukla Tefvik Paşa hükümetinin mezarını kazmış oluyordu; çünkü 27 Ekimde Bağlaşklar, hem Ankara, hem de İstanbul hükümetlerini konferansa çağırırken¹², Ankara, temsilci göndermeyi kabul etmekle birlikte, İstanbul hükümetine gönderilen çağrıdan ötürü Bağlaşkları protesto ediyor; bu davranışın, Mudanya Birakişmasının "özüne ve sözüne" aykırı olduğu görüşünü ileri sürerek, İstanbul hükümeti konferansa katılırsa, bunun BMM hükümetinin konferansa katılmasını önleyebileceği uyarısında bulunuyordu¹³.

¹⁰ FO/7906/E 11539, DBFP 1/XVIII, s. 171-176, Paris toplantısı, 7.10.1922; FO/7902/E 10928, Sir Rumbold'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 11.10.1922; CP No. 174, Lord Curzon'dan Paris'deki İngiliz Büyükelçisi Lord Hardinge'e telyazısı, Londra, 12.10.1922; FO/7903/E 11024, DBFP 1/XVIII, s. 194-195, Lord Hardinge'in Lord Curzon'la telefon görüşmesi, Paris, 13.10.1922; CP 11262, Fransız devlet başkanı Poincaré'den Lord Curzon'a nota, Paris, 14.10.1922.

¹¹ FO/7903/E 11023, DBFP 1/XVIII, s. 188-191, Lord Curzon'dan Lord Hardinge'e telyazısı, Londra, 12.10.1922; FO/7904/E 11262, Raymond Poincaré'den Lord Curzon'a yazı, Paris, 14.10.1922; FO/7908/E 12000 DBFP 1/XVIII, s. 219-220, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Eyre Crowe'dan Fransız Büyükelçisi St. Aulaire'e yazı, Londra, 2.11.1922; a. g. e., E 12001, St. Aulaire'den Lord Curzon'a yazı, Londra, 2.11.1922.

¹² FO/7906/E 11637, DBFP 1/XVIII, s. 208-209, İngiliz Dışişleri Bakanlığından Atina ve İstanbul'a telyazıları, 26.10.1922; BTTD No. 34, Temmuz 1970, s. 12.

¹³ FO/7907/E 11925, Ankara'dan Bağlaşklar'a nota, 29.10.1922; FO/9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922. İstanbul yönetiminin Dışişleri Bakanı Ahmet İzzet Paşa, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğı siyasi yetkililerinden (Türk düşmanı) Andrew Ryan'la görüşürken, İstanbul yönetiminin hukukî (*de jure*) hükümet olarak konferansa katılmak hakkı olduğunu; Ankara'nın bu hükümete karşı düşmanca duygular beslemediğini ve konferansta iki delegasyonun anlaşmaya varabileceğini söylemişti. FO/7903/E 11025, Andrew Ryan'ın İzzet Paşa'yla yaptığı görüşmeyle ilgili telyazısı, İstanbul, 13.10.1922.

Tevfik Paşa, konferansa karma bir temsilci hey'eti göndermelerini Mustafa Kemal'e önerince, Türk önderi, Türkiye'nin ancak BMM yönetimince temsil edilebileceği karşılığını veriyordu¹⁴. Tevfik Paşa'nın bu davranışı, Büyük Millet Meclisinde öfkeli bir hava yaratıyordu. Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur, Osmanlı İmparatorluğunun kaldırılarak yerini yeni bir Türk Devletinin aldığına dair Meclis'e bir önerge sunuyor; Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni ve diğer milletvekillerince de desteklenen bu önerge sonucunda, saltanatın kaldırılmasına yol açan bir kanun tasarısı kaleme alınıyor; 1 Kasım 1922'de Meclis'te oybirliğiyle kabul edilen kanunla saltanat kaldırılıyor; kişisel egemenliğe dayanan İstanbul hükümetinin 16 Mart 1920'den¹⁵ itibaren tarihe karıştığı; halifelik Osmanlı hanedanına ait olmakla birlikte, bunun dayanak noktasının Türkiye Devleti olduğu ve bu makamı ancak BMM tarafından seçilecek bir şahsiyetin işgal edebileceği kesinlikle belirtiliyordu¹⁶.

Bu hakarete dayanamayan İstanbul hükümeti, iktidarda ancak dört gün daha kalabiliyordu. Bu süreden yararlanan Tevfik Paşa, son dakikada bile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserleri Rumbold ve General Pellé ile entrika çevirmeye çalışıyor; onların öneri ve yardımlarını rica ediyordu. Rumbold'a başvuran Tevfik Paşa, iktidarda kalarak Lozan'a bir delegasyon gönderip göndermeme ya da BMM'nin baskısı altında iktidardan çekilip çekilmeme konusunda görüşünü soruyor; BMM'ni, "padişahlığı kaldırmaya ve halifelikte değişiklik yapmaya yetkisi olmayan, düzensiz bir biçimde kurulmuş bir meclis" olarak niteliyor, ama bu konuda Rumbold ona hiç bir yardımda bulunamıyordu¹⁷. Böylece, bir sonuç alamayınca, 5 Kasım 1922'de sadrazamlıktan çekilerek, 19 Ekimde İstanbul'a

¹⁴ Tevfik Paşa'dan Mustafa Kemal'e telyazısı, İstanbul, 29.10.1922 ve Mustafa Kemal'den Tevfik Paşa'ya telyazısı, Ankara, 29.10.1922. ATTB, s. 476; Cebesoy, s. 113-115; BTDD No. 34, Temmuz, 1970, s. 13.

¹⁵ İstanbul'un Antant kuvvetlerince resmen işgal edildiği tarih.

¹⁶ 1.11.1922 tarihli Kanun No. 56. *Söylev ve Speech*, Belge No. 264; Bıyıklıoğlu I, s. 461; Aydemir, s. 60; BTDD No. 34, Temmuz, 1970, s. 13-14; *Daily Telegraph* ve *Times*, 3.11.1922; FO/7908/E 12003 ve E 12043, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 3.11.1922; FO/9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922.

¹⁷ FO/7908/E 12079, DBFP 1/XVIII, s. 226-227, Rumbold'un Tevfik Paşa ile yaptığı konuşma, İstanbul, 4.11.1922.

varan BMM temsilcisi Refet Paşa'ya (Bele) makamını devrediyordu¹⁸. Tevfik Paşa ve Dışişleri Bakanı Ahmet İzzet Paşa'nın iktidarda geçirdikleri son dakikalar, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold tarafından anlatılmaktadır. Özellikle Ahmet İzzet Paşa, Rumbold'la yaptığı son görüşmede, Türklerin Yunanlılara karşı kazanmış oldukları zaferden ötürü bir Türk olarak sevinç duyması gerekirken, bir dereceye kadar üzüntü duyduğunu belirtiyordu¹⁹. Son dakikaya kadar İngilizlerden medet umarak tahtına âdeta yapışıp kalan son Osmanlı Padişahı Vahdettin, İstanbul hükümetinin çekilmesinden hemen sonra, Türkiye'deki İngiliz İşgal Kuvvetleri Başkomutanı Sir Charles Harington'a gönderdiği şahsî bir mektupla İngiliz hükümetinin koruyuculuğuna sığınıyor, siyasî melce dileyordu. Bu dileği derhal kabul edilen Vahdettin, 17 Kasım 1922'de sarayından gizlice alınarak, İngiliz "Malaya" zırhlısıyla Malta adasına götürülüyordu²⁰.

Padişahla kukla yönetimi böylece siyasal sahneden çekilince, Kemalistler, Lozan Konferansında birleşik bir Türkiye'yi temsil etme olanağına kavuşuyorlar; bu önemli konferansta Türkiye'yi temsil edecek murahhasları seçmeye başlıyorlardı. Türk hey'etine başkanlık edecek birkaç aday üzerinde duruluyordu. En güçlü aday olarak Başbakan Hüseyin Rauf (Orbay)'dan söz ediliyordu. Onu Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur izliyorlardı. Mustafa Kemal, BMM'ne salık vereceği kişiyi bu adaylar arasından seçmekte zorluk çekiyordu; ancak onca, Hüseyin Rauf söz konusu edilemezdi, çünkü başbakan sıfatıyla konferansa katılamazdı. Sonra, dünya savaşı sonucunda Türklerin yenilgiye uğratıldığını açıkça gösteren uğursuz Mondros bırakış-

¹⁸ FO/7907/E 11820; FO/7908/E 12097, CP No. 412/414, DBFP 1/XVIII, s. 229-230, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 24.10.1922 ve telyazısı, 5.11.1922. Başkenti kurtaran bir general gibi İstanbul'a giren Refet Paşa, halk tarafından coşkun gösterilerle karşılanmıştı.

¹⁹ FO/7912/E 12643; FO/7914/E 12936, Rumbold'dan Curzon'a iki yazı, İstanbul, 7 ve 14.11.1922.

²⁰ FO/7912/E 12647, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 7.11.1922; FO/7914/E 12907, E 12952; FO/7962/E 12790, E 12846, E 12887, DBFP 1/XVIII, s. 283, Londra'dan Malta'ya telyazısı, 17.11.1922; Malta'dan Londra'ya telyazısı, 17.11.1922. Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Oliphant'tan Yüksek Komiser vekili Henderson'a (İstanbul) telyazısı, 24.11.1922; FO/9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922, *Söylev*, s. 476; *Speech*, s. 578.

masını²¹ imzalayan Osmanlı murahhas hey'etine başkanlık etmişti ve biraz da Batı eğilimli, İngiliz dostluğu yanlısıydı. Dolayısıyla Mustafa Kemal, İngiltere'nin Türkiye'ye başlıca rakip olacağı bir konferansa Rauf Bey'i gönderemezdi. Onun önemli konularda Batılı devletlere ödün verebileceğinden kuşkulanıyordu²². Rauf Bey, İsmet Paşa'nın (İnönü) kendisine danışman olarak delegeler kuruluna katılmasını Mustafa Kemal'e öneriyor, ama Mustafa Kemal bunu uygun bulmuyordu²³.

Yetenekli bir Dışişleri Bakanı ve zeki bir tartışmacı olarak tanınan Yusuf Kemal, güçlü bir aday olmasına rağmen, baş temsilci olarak Lozan'a gönderilemezdi, çünkü Kemalistlerin Doğu siyasasının önderliğini yapıyordu ve 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile imzalanan Moskova Antlaşması²⁴ görüşmelerine katılan Türk hey'etine başkanlık etmişti. Ayrıca, büyük bir ameliyat geçirmiş olup nekahet döneminde bulunuyordu²⁵.

Mustafa Kemal, Mudanya Bırakışması görüşmelerinde başarı sağlayan İsmet Paşa'nın adı üstünde duruyor, onu Türk hey'etinin baş temsilciliğine getirmeye karar veriyordu. İsmet Paşa, uluslararası diplomasi alanında deneyli olmamakla birlikte, sabırlı, azimli ve çetin bir tartışmacıydı. Gerektiğinde ketum davranmayı biliyor; bu özelliğinden ve ağır işitmesinden ötürü, çabuk karar alma, hazırlıksız ve anı olarak söz söyleme yeteneklerinden yoksun olduğu izlenimini veriyordu. Bununla birlikte, bu ağırbaşlı ve ölçülü tutumundan yararlanarak, oldukça önemli konularda herhangi bir sorumluluk altına girmeden önce uzun süre düşünmek yoluna gidiyordu. Mustafa Ke-

²¹ Mondros Bırakışmasıyla ilgili olarak bkz. FO/3449/181110, Bırakışma belgeleri; BFSP, 1917-1918, C. CXI, s. 611-613; Temperley, s. 495; Türkgeldi, s. 23 vd.

²² FO/7903/E 11098, DBFP I/XVIII, s. 196-197, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden Tyrrell'in BMM temsilcisi Dr. Reşat Nihat'la yaptığı görüşme, Londra, 13.10.1922. Dr. Reşat Nihat, Rauf Beyin de kendisi gibi içten bir İngiliz yanlısı olduğunu Tyrrell'e bildirmişti. Ayr. bkz. Aralov, s. 184.

²³ *Söylev*, s. 469; Aydemir I, s. 211-212; Kandemir II, s. 41-44. Rauf Bey daha sonra, Türk murahhas hey'eti başkanlığına İsmet Paşa'yı salık vermekle birlikte, Yusuf Kemal'i tercih ettiğini ileri sürmüştür. "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz II*, s. 52-53.

²⁴ Moskova Antlaşması için bkz., *Düstur II*, s. 72-78; Tengirşenk, s. 293-304; Cebesoy I, s. 147-150; Degras, s. 237-240; BFSP, C. 118, s. 990-996.

²⁵ Tengirşenk, s. 285.

mal'in ona olan güveni, İsmet Paşa lehinde önemli bir nokta idi. Bu güven ve desteğe karşılık, İsmet Paşa da Mustafa Kemal'in buyruklarını bağlılıkla yerine getiriyordu²⁶. Dışişleri Bakanı ve Lozan'a gidecek Türk hey'etine baş delege atandığını Yusuf Kemal'den öğrenince hayret içinde kalan İsmet Paşa, asker olduğunu, diplomat olmadığını ileri sürerek karşı çıkmışsa da, sonuçta ikna edilerek bu atanmayı, buyruk olarak kabul etmiştir²⁷. Onun baş murahhas atanması, kendisi kadar başkalarını da şaşırtıyor, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'u hiç de memnun etmiyordu; çünkü Rumbold, onun konferansta "süngüleyici (*sabering*) davranışlarda bulunacağı" tahminini yürütüyordu²⁸.

2 Kasım 1922'de BMM, İsmet Paşa'nın baş murahhaslığını, Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve Maliye Bakanı Hasan Bey (Saka)'in murahhaslıklarını onaylıyor; İsmet Paşa ertesi günkü oturumda söz alarak, konferansta *Misak-ı Milli*'den ve mevcut antlaşmalardan esinleneceğine dair Meclise güvence veriyordu²⁹. Bunu Türk hey'etine verilecek direktifler konusunda uzun görüşmeler izliyor; başta başbakan Hüseyin Rauf olmak üzere, bazı milletvekilleri, *Misak-ı Milli* koşullarının, özellikle ülke bütünlüğü ve ulusal egemenliğin sağlanması için büyük bir çaba harcanmasını öneriyor; bu öneriler ve ileri sürülen diğer görüşler iki karar halinde kaleme alınarak, Meclis Başkanı tarafından başmurağhasa veriliyordu³⁰.

Lozan'a gidecek olan Türk hey'eti, 5 Kasım'da Ankara'dan hareket ederken, BMM'nin bu önerilerine ek olarak, Bakanlar Kurulunun kesin direktiflerini de birlikte götürüyordu. Bu direktiflere göre, Türk hey'etinden, konferansta şunları sağlaması isteniyordu: Türk toprakları üzerinde ulusal bir Ermeni devleti kurulmasıyla ilgili görüşmeler reddedilmeli (bu konuda direnilirse konferansta kesinti olur); Süleymaniye, Kerkük ve Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi istenmeli (İngiltere'ye bazı ekonomik ayrıcalıklar, örneğin

²⁶ Bıyıklıoğlu I, s. 466-468; FO/7967/E 14346, İstanbul'daki İngiliz siyasi memuru Andrew Ryan'ın andırısı, 22.12.1922.

²⁷ *Söylev*, s. 468-470; *Speech*, s. 571; Tengirşenk, s. 283-288.

²⁸ FO/7907/E 11757, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 28.10.1922; Aydemir I, s. 211.

²⁹ BMM.ZC., C. 24, 3.11.1922; s. 330-376; Cebesoy, s. 169; Aydemir I, s. 213; Karacan, s. 31-33; Gönülbol ve Sar, s. 46.

³⁰ BMM.ZC., C. 24-26, s. 330-376; BTTD No. 34, Temmuz 1970, s. 12-29.

petrol işletmeciliği alanında ayrıcalık sağlanması görüşülebilir); Suriye ile ortak sınır daha güneye ve güney-doğuya çekilmeli; Anadolu'ya yakın olan adalar Türkiye'ye verilmeli; Doğu Trakya'da 1914 sınırı ve Batı Trakya'da bir plebisit yapılması sağlanmalı; Boğazlarda ya da Gelibolu yarımadasında yabancı asker bulundurulmasına karşı çıkılmalı; konferansın kesilmesine yol açsa bile kapitülasyonların kabulü reddedilmeli; azınlıklar sorununun çözümü konusunda nüfus mübadelesi usulü kabul edilmeli; Osmanlı genel borcunun, Osmanlı imparatorluğundan ayrılan ülkeler arasında eşit olarak bölüştürülmesi sağlanmalı; Türklerin genel borçlarının Yunanistan'dan istenecek savaş tazminatına karşılık silinmesi sağlanmalı, bu sağlanamazsa, borcun 20 yıl süre ile ödenmesi ve Osmanlı Genel Borcu (*Düyun-u Umumiye*) İdaresinin kaldırılması sağlanmalı; Türk ordu ve donanmasında kısıntı yapılması kabul edilmemeli; Türkiye'deki yabancı kuruluşların, Türk kanunlarına tabi tutulması ve Türkiye'den ayrılan ülkelere *Misak-ı Milli* koşullarının uygulanması sağlanmalı³¹.

Türk hey'eti Lozan'a hareket etmeden önce, konferansın toplantı günü üzerinde bir anlaşmazlık doğmuştu. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, konferansın 20 Kasımdan sonra yapılması görüşünde direniyordu. Başbakan Lloyd George'un koalisyon hükümetinin çekilmesi sonucunda yapılması gereken genel seçim, o tarihe kadar bitmiş olacaktı³². Curzon, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a, konferansın açılış tarihi konusunda son bir karar alınincaya değin, Türkiye'den ayrılışını ertelemesini İsmet Paşa'ya bildirmesini emrediyordu³³; ama bu sırada İstanbul'a varmış bulunan İsmet Paşa, konferansın derhal oturumlarına başlamasını

³¹ Bıyıklıoğlu I ve II, Belge No. 54, s. 104-105 ve 469; FO/9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922; FO/7964/E 13341, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.11.1922.

³² 15 Kasım 1922'de İngiltere'de yapılan genel seçimlerde Liberal Partili Lloyd George, Bonar Law tarafından yenilgiye uğratılmış, Muhafazakârlardan oluşan bir yönetim işbaşına gelmiş, Lord Curzon, Dışişleri Bakanı olarak kalmıştı. Nicolson, s. 280. Bu arada İtalya'da da hükümet değişikliği olmuş, iktidara Musolini gelmişti. FO/7909/E 12123, Curzon'dan Rumbold'a ve Roma'daki İngiliz diplomatik temsilcisi Graham'a telyazıları, Londra, 4.11.1922.

³³ FO/7909/E 12274, DBFP 1/XVIII, s. 230-232, Curzon'dan Rumbold'a telyazısı, Londra 6.11.1922.

öneriyordu. İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé'ye bakılacak olursa, bunun bir nedeni vardı: Ankara'daki ılımlı önderler, ordunun hareketini durdurdukları için sert bir dille eleştiriliyorlardı.

Öte yandan, Mustafa Kemal, İstanbul'u boşaltmaları için Bağlaşıklara baskı yapıyor; İstanbul'daki durum gerginleşiyordu; çünkü oradaki İngiliz siyasi ve askerî temsilcilerine bakılacak olursa, BMM yönetimini temsil eden Refet Paşa, Bağlaşıkları yavaş yavaş İstanbul'dan çıkarmaya çalışıyordu³⁴. Bu gelişmelerden kaygılanan İtalya'nın yeni başbakanı Musolini, Roma'da tehditler savuruyor, Mustafa Kemal'e, olayları körüklememesi yolunda uyarıda bulunuyor; Bağlaşıklara, Kemalistlerin davranışlarını gözönünde tutarak konferansı askıda bırakmayı öneriyor; İngiltere ile bir anlaşmaya varmak dileğini belirtiyordu³⁵. İtalyanların bu davranışından yararlanan İngiliz Dışişleri Bakanlığı, ayrıcalık hakkı koparmak umuduyla Ankara'ya gitmek üzere yola çıkan İtalyan Maissa hey'etini geri çevirmesi için Musolini'yi ikna etmeyi başarıyordu³⁶.

Konferanstan önceki Türk tutumu, Fransız basınında da tepki yaratıyordu. Bu basına göre, Türk istekleri "aşırı" idi ve "sözde Millet Meclisi (BMM), tamamen gemi aızıya almıştı". Türk delegeleri Lozan'a bu zihniyetle gelirlerse, Fransızlar, Türklere karşı uyguladıkları destekleme siyasasını yeniden gözden geçirebilirlerdi³⁷. Bu gerginlik ve karşılıklı güvensizlik havası içinde İstanbul'da toplanan üç Bağlaşık Yüksek Komiseri, Ankara'daki, kendi deyişle "aşırı öğelerin", ulusal yönetim üstündeki baskılarını etkisiz kılmak amacıyla, konferansın en kısa zamanda başlamasının önemi konusunda hükümetlerini uyararak, Ankara'nın, bu gibi baskılara karşı direnememesi sonucunda, sorunun barış yoluyla çözüme bağlanması

³⁴ FO/7908/E 12099, İngiliz İşgal Ordusu Başkomutanı Tümgeneral Harington'dan Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı, İstanbul, 6.11.1922; CP No. 451, Curzon'dan Hardinge'e kapalı telyazısı, Londra, 7.11.1922; FO/7910/E 12297, Hardinge'den Curzon'a telyazısı, Paris, 8.11.1922.

³⁵ FO/7908/E 12083; FO/7660/C 15567, DBFP 1/XVIII, s. 220-221, Graham'dan Curzon'a kapalı telyazıları, Roma, 3 ve 10.11.1922; FO/7912/E 12581, DBFP 1/XVIII, s. 256-257, İtalya Büyükelçiliği'nden İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na nota, Londra, 11.11.1922.

³⁶ FO/7908/E 12099, Graham'dan Curzon'a kapalı telyazısı, Roma, 5.11.1922.

³⁷ FO/7909/E 12232, DBFP 1/XVIII, s. 239-240, Hardinge'den Curzon'a kapalı telyazısı, Paris, 7.11.1922.

yönündeki son fırsatın kaçırılması olanağına işaret ediyorlardı³⁸. Bu sürekli uyarılardan ve Fransız devlet başkanı Raymond Poincaré'nin önerilerinden etkilenen Lord Curzon, sonunda konferansın toplanma tarihi olarak 20 Kasımı kabul ediyordu³⁹.

Öte yandan, konferansın ertelenmesinden çok canı sıkılan ve daha önce planladığı gibi Lozan'a hareket etmeye kararlı olan İsmet Paşa, Lozan'a giderse belki kimseyi orada bulamayacağı yolunda İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'un uyarısına karşın, 9 Kasım'da İstanbul'dan hareket ediyordu. Kendi görüşünce, konferansın ertelenmesine dair BMM yönetimine resmî hiç bir bildiri gönderilmediğine göre, kararlaştırılan ilk tarihte Lozan'da bulunmalıydı⁴⁰. Bunu haber alan Poincaré, Bağlaşıkları güç bir durumdan kurtarmak amacıyla İsmet Paşa'yı Paris'e çağırıyor, ama bu davranışı Lord Curzon'un hiç hoşuna gitmiyordu; çünkü İngiliz Dışişleri Bakanı, Fransız devlet başkanının, konferansın öngününde (arifesinde) Türklerle ayrı görüşmelere girişmesi olasılığından büyük bir kaygı duyuyordu⁴¹. İngiliz lordunun kaygısını gidermek isteyen Poincaré, İsmet Paşa konferanstan önce Paris'e giderse nezaketle karşılanacağını (esasen Bağlaşıklar, 13 Kasım'da Lozan'da hazır bulunmamakla Ankara delegasyonuna karşı göstermiş oldukları açık nezaketsizlikten sonra, delegasyon başkanı bu nezakete hak kazanmıştı), ama konferansı ilgilendiren konularda İsmet Paşa ile hiç bir görüşmede bulunulmayacağı konusunda Lord Curzon'a güvence vermek zorunluğunu duyuyordu⁴². Bundan sonra İsmet Paşa, Poincaré'nin konluğu olarak Paris'e gidiyor; iki devlet adamı, güreş alanına çıkmaya hazırlanan iki pehlivan gibi birbirlerinin gücünü yoklamaya çalışıyorlar; Poincaré, Türk tutumunun konferansta ne olacağını Türk

³⁸ FO/7910/E 12311, İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanından Donanma Bakanlığına kapalı telyazısı, 8.11.1922.

³⁹ FO/7910/E 12313 DBFP 1/XVIII, s. 245-246, Hardinge'den Curzon'a kapalı telyazısı, Paris, 8.11.1922; *a. g. e.* E 12368, Curzon'dan Bağlaşıklar'a, Atina ve İstanbul'a telyazıları, Londra, 8.11.1922.

⁴⁰ FO/7910/E 12310; FO/7911/E 12392, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazıları, İstanbul, 8 ve 9.11.1922.

⁴¹ FO/7913/E 12676, Curzon'dan Hardinge'e kapalı telyazısı, Londra, 13.11.1922; *Times*, 12.11.1922.

⁴² FO/7913/E 12652; CP No. 559, Hardinge'in Curzon'la yaptığı telefon konuşması, Paris, 14.11.1922.

dostu Franklin-Bouillon aracılığıyla İsmet Paşa'dan öğrenmeye çalışıyor, ama Türk baş murahhası bu konuda en küçük bir ipucu bile vermiyordu ⁴³.

Bu arada Lord Curzon, Bağlaşıkler arasında baş gösteren ayrılıkları gidermeye, konferansta Türklere karşı tek bir cephe kurmaya çalışıyordu. Curzon ve Musolini ⁴⁴, Bağlaşıkler dayanışmayı sürdürürlerse, Türklerin Bağlaşık koşullarını kabullenmek zorunda kalacaklarına inanıyorlardı. 1922 Mart ve Eylülünde yapılan önerilere dayanan ve bizzat Curzon tarafından kaleme alınan koşullara göre, Batı Trakya'da bir plebisit yapılmasıyla ilgili Türk istekleri reddedilmeli; Trakya sınırı, 1915 Eylülünde imzalanan Türk-Bulgar Antlaşmasında ⁴⁵ belirtildiği gibi olmalı (Bulgaristan'a, demiryoluyla Ege Denizine ulaşabilmek fırsatı vermek için bu bölgede nötral bir alan kurulabilir); Boğazlar sorunu açıkça görüşülmeli, ama kararlaştırılacak koşullar altında Gelibolu boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz boğazı askerden arındırılarak denetime tabi tutulmalı; kapitülasyonlar, 1922 Mart kararları ⁴⁶ gereğince ve bazı değişikliklerle yürürlükte kalmalı; Ege Denizi'ndeki adalar Türkiye tarafından Bağlaşıklerle verilmeli, Bağlaşıkler da bunları istedikleri gibi elden çıkarmalı; Suriye ve Irak sınırları aynen muhafaza edilmeli, ancak mandater devletler isterse yerel değişiklikler yapılmalı; güdüm altında bulunan Suriye, Irak ve Filistin ülkelerinde hiç bir değişiklik yapılmamalı; Bağlaşıkler, Türk ülkelerinde kendi askerlerinin gömüldükleri mezarlıkların bulunduğu topraklara sahip olmaktan direnmeli; Türkiye'den savaş tazminatı istenmeli (istenecek miktar, Bağlaşıklerca saptanmalı); Türklerin Yunanlılardan istedikleri savaş tazminatı reddedilmeli; Mudanya Bırakışması ⁴⁷ sert bir biçimde uygulanmalı, Türkler bunu ihlâl ederse onlara karşı şiddetli tedbirler alınmalı; Türkiye ile aktedilecek yeni antlaşma onaylanmadıkça, Bağlaşık askerî kuvvetleri İstanbul'dan çekilmemeli; Türkiye'deki azınlıkların hakları güvence altına alınmalı; Türk askerî gücü, özel-

⁴³ Karacan, s. 52-53.

⁴⁴ FO/7914/E 12852, DBFP I/XVIII, s. 284, Graham'dan Curzon'a kapalı telyazısı, Roma, 17.11.1922.

⁴⁵ BFSP, C. 109, s. 882-883.

⁴⁶ DBFP I/XVII, No. 570.

⁴⁷ FO/10636/27/44, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 6.10.1922; *Times*, 14.10.1922; Frangulis, s. 456-459; Türkgeldi, *passim*.

likle Doğu Trakya'daki kuvvetler, kesinlikle sınırlandırılmalı; antlaşmanın malî hükümleri, Bağlaşık uzmanları arasında kararlaştırılmalı; Türkiye, savaştan önce Bağlaşıklara verilen ayrıcalıkları tanımalı ve bırakışmadan bu yana hükümsüz ilân ettiği sözleşmelerin halâ yürürlükte olduğunu kabul etmeli⁴⁸.

Curzon'un bu önerilerine karşılık veren Fransız devlet başkanı Raymond Poincaré, Türkler Doğu Trakya'da Karaağaç'ı ve Meriç'in sağ kıyısındaki Edirne kalesini isterlerse, Bağlaşıkların bunları kabul etmemekte direnmelerinin boşuna olacağını ileri sürüyor; adli ve malî kapitülasyonların sürdürülmesinden ve Ege Denizi'ndeki adaların Türkiye'ye verilmesinden yana olduğunu; "Musul sorununda İngiltere'yi desteklemeyi bir şeref sayacağım"; Türkiye'den savaş tazminatı isteğinde direnilmesini ve Yunanlıların Türklerden tazminat istemelerinden vazgeçmelerine karşılık Türklerin de Yunanlılardan tazminat istememeleri gerektiğini öne sürüyor; Osmanlı yönetimince verilen ayrıcalıkların güvence altına alınması ve Doğu Trakya'nın askerden arındırılması gereğini kabul ediyordu⁴⁹. Musolini'ye gelince, İtalya'nın bu yeni Başbakanı, Batı Trakya'da bir plebisit düzenlenmesinden yana olmadığını; İtalya'nın Türkiye'deki ekonomik ayrıcalıklarının ve Kapitülasyonların başka bir ad altında korunması gerektiğini belirtiyordu⁵⁰.

Bağlaşıklar arasındaki birliği sağlamak amacıyla Curzon, Fransızlar, Bağlaşıkların yanında yer almazlarsa, konferansa gitmeyeceğini açıklayarak⁵¹, Poincaré'ye adeta ultimatom veriyor; 18 Kasım'da Paris'de Poincaré ile görüşerek, taslak halinde hazırlamış olduğu barış koşullarının ana noktaları üstünde genel bir anlaşmaya varıyordu⁵². Bundan sonra Curzon'la Poincaré Territet'ye giderek, aynı

⁴⁸ FO/7913/E 12765, E 12653/27/44, CP No. 568, Curzon'dan Paris ve Roma'ya kapalı telyazıları, Londra 14.11.1922.

⁴⁹ FO/7913/E 12745, CP No. 570 ve 584, DBFP 1/XVIII, s. 276-278, Hardinge'den Curzon'a telyazısı, Paris 15.11.1922.

⁵⁰ FO/7914/E 12852, CP No. 402/535, DBFP 1/XVIII, s. 284, Graham'dan Curzon'a telyazısı, Roma, 17.11.1922. Musolini'nin Meclis'te yaptığı konuşma, DDI (i), No. 127, n. 2.

⁵¹ FO/7911/E 12514, Cab. P. 23/32, 64(22), Curzon'dan Hardinge'e kapalı telyazısı, Londra, 11.11.1922.

⁵² FO/7914/E 12893, FO/7915/E 13148, CP No. 599/602, DBFP 1/XVIII, s. 292-307, Curzon'dan Paris'e kapalı telyazısı, Londra 18.11.22. Curzon, bu anlaşmadan çok memnun görünmüyor, bunun ne ölçüde başarılı olacağını kestiremiyordu.

noktaları bu kez de Musolini ile görüşüyor, onun kolayca rızasını alıyorlardı⁵³.

Öte yandan, Lozan'da karşılaştığı gecikmeden memnun olmıyan İsmet Paşa, Bağlaşıklara gönderdiği notada, bu gecikmenin Türklerin fedakârlık ve zahmetlerini arttıracığına ve beklenmedik sonuçlar doğurabileceğine dikkat çekerek, dünya barışı adına konferansın derhal toplanması dileğinde bulunuyordu⁵⁴. Bu arada, Bağlaşıkların Türklere kabul ettirmek üzere bir belge hazırladıkları yolunda söylentiler dolaşıyor; Yunan ordusunun Türkiye'ye karşı sinsi amaçlarla kullanılmak üzere Batı Trakya'da yeniden örgütlenmesiyle ilgili Yunan davranışları kuşkuyla karşılanıyordu. Gerçekten İngiltere, bir Kemalist saldırısına karşı koyabilmek ve konferansta hem kendi hem de Yunanistan tarafından koz olarak kullanılmak üzere, Batı Trakya'daki Yunan ordusunu yeniden örgütlemesi için Atina'daki ihtilâl yönetimini sürekli olarak uyarıyordu⁵⁵.

2. KONFERANSIN İLK DÖNEMİ

Istanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'un deyimiyle, Türkler, "bir elde *Misak-ı Milli*, bir elde kılıç" olduğu halde konferansa giriyorlardı⁵⁶. Askerî açıdan güçlü bir durumda olduklarına; Doğu'da Sovyet Rusya ile İslâm ülkeleri, Batı'da Fransa ile belki İtalya'nın yardımına güvenebileceklerine inanıyorlardı. Konferansta en güçlü rakip olarak İngiltere'yi karşılarında bulacaklarını biliyorlardı; ama onun gücünü ve azametini, İngiltere'deki Türk dostu, etkili elemanların yardımıyla kırabileceklerini umuyorlardı⁵⁷. Yüzlerce yıllık

⁵³ FO/7914/E 12957, FO/7915/E 13149, DBFP 1/XVIII, s. 308-317, Lord Curzon'un notaları, Londra 19.11.1922 ve Lord Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı, Lozan 20.11.1922. Lord Curzon, Musolini'yi "cahil bir aktör" olarak niteliyordu.

⁵⁴ Karacan, s. 46-53.

⁵⁵ FO/7587/C 15575, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Nicolson'un derkenarı, 12.10.1922; FO/7903/E 11098, FO/7906/E 11502, DBFP 1/XVIII, s. 196-197, Sir Rumbold'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul 15.10.1922 ve yazı 17.10.1922. Yunanlıların Anadolu'da uğradıkları büyük yenilgiden sonra, ordu ileri gelenlerinden Plastiras ve Gonatas tarafından yapılan askerî bir darbeyle Yunan Kralı Konstantin tahtından indirilmiş, Atina'da Krokidas başkanlığında bir ihtilâl yönetimi kurulmuştu.

⁵⁶ FO/7906/E 11502, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 17.10.1922.

⁵⁷ Nicolson, s. 282-283.

bir geçmişi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerini temizlemeye çağrılacaklarını, bu işlemin güç ve tehlikeli olacağını kavriyorlardı⁵⁸. Avrupa diplomasisinin deneyiminden yoksun olan Türk delegasyonu, bu görevi gereğince yerine getirecek bir durumda değildi. Türk murahhasları, Batı diplomasisinin düzenlerini ancak zamanla ve deneylerin ışığı altında anlayacaklardı. Bu yetmiyormuş gibi, bilgi kaynaklarının sınırlı, dil bilgilerinin yetersiz olması, kendilerine karşı tuzak kurulmasında muhaliflerine büyük fırsatlar veriyordu⁵⁹.

Lord Curzon'un İngiliz murahhas hey'eti başkanlığına atanması, Türklere göre büyük bir talihsizlikti⁶⁰. Çünkü onun, Anadolu'daki Yunan yenilgisinin yüzkarasını, Çanakkale'de İngilizlerin düşürüldüğü aşağılık durumu ve Türk Milliyetçilerinin Mudanya'da kazandığı zaferi bir çırpıda ortadan kaldırmak ve Türklere Rusların arasını açmak azminde olduğuna inanılıyordu⁶¹. Curzon, konferansta Türk murahhaslarına, gereken hazırlığı yapmak fırsatını vermeye ve onları derhal görüşlerini açıklamaya zorlayarak bir çok güçlükler çıkarıyor, zor duruma düşürüyordu. Ankara ile Türk delegasyonu arasında teati edilen telyazılarını yolda keserek içeriğini öğrenen İngiliz istihbarat Servisi⁶² ve konferans süresince İstanbul ve Boğazlara egemen olan Bağlaşık deniz ve kara gücü, İngiliz başmurahtasının görevini kolaylaştırıyor, Türk delegasyonu üzerinde tinsel (manevî) bir etki yaratıyor, onları, Bağlaşıklara ödün vermeye zorluyordu⁶³. Sevr Antlaşmasının⁶⁴ büyümesine kapılan Curzon, Türklere 1918 yılının gözlükleri arkasından bakarak eşit muamele yapmıyor; onları Mudanya Birakişmasının muzafferleri olarak değil,

⁵⁸ Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresi'ni açış söylevi, 17.2.1923. ASD II, s. 109; *İzmir Yollarında*, s. 103-126; FO/9067/E 2030, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 19.2.1923.

⁵⁹ Cebesoy, s. 184-185 ve 221-222.

⁶⁰ Cebesoy, s. 218.

⁶¹ FO/8219/N 9811, İngiliz Dışişleri Bakanının özel sekreter yardımcısı A.W. Leeper'in kaleme aldığı derkenar, Londra 29.10.1922.

⁶² FO/7915/E 13099, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı, Lozan 23.11.1922.

⁶³ Bıyıklıoğlu I, s. 463.

⁶⁴ Sevr Antlaşmasıyla ilgili olarak bkz. BFSP, C. 113, s. 652-776; Cmd. 964, (1920); FO/5108/E 4333, İngiliz temsilcisi Vansittart'tan Curzon'a yazı, Paris, 5.5.1920.

yenilmiş bir ulus olarak görüyor ve Mondros Bırakışmasını Mudanya Bırakışmasına yeğ tutuyordu⁶⁵. Türkleri küçültücü bir duruma düşürmek niyetinde olduğu anlaşılıyordu. Dokunaklı alayları ve hoşgörülü bir koruyucu rolüne bürünüşü, Türk delegelerini incitiyordu. Bir İngiliz yazarına göre, Türklerle “kendilerine kalan mirasın bir bölümünü olsun kurtarabilmek için pişmanlık göstermeleri gereken müsrif oğullar” gibi davranan Curzon⁶⁶, haşarı öğrencileri terbiye etmeye çalışan bir öğretmene benzetiliyordu⁶⁷. Ama İsmet Paşa, Lord Curzon’un kendisine yönelttiği ağır saldırıları duymazlıktan geliyordu.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Türk delegasyonu, Lozan’da, Yunan ve Ermeni propaganda ve entrikalarına göğüs germek zorundaydı. İsviçre basınının bir kısmı, özellikle *Journal de Genève* adlı gazete, Türk aleyhtarı yazılar yayımlıyordu. Bu propaganda ve entrikaları etkisiz kılmak için Türkler, pek de faal olmıyan Türk Konsolosluğuna ve sayıları az olan Türk öğrencilerine güveniyorlardı⁶⁸.

(i) Konferansın Açılışı

Konferans⁶⁹, 20 Kasım 1922’de bir kararsızlık, kuşku ve entrika havası içinde açıldı. Lord Curzon’un başkanlığındaki İngiliz hey’e-

⁶⁵ İsmet İnönü’nün “Önsözü”, Ankara 30.9.1969; Meray, s. VII.

⁶⁶ A. Hulme Beaman, “Lausanne and its Lessons”, *Nineteenth Century and After*, C. 93, No. DLIII, Mart, 1923, s. 321.

⁶⁷ Henderson, s. 116; Mears, s. 571.

⁶⁸ Naşit Erez, “Lozan Konferansı ve İsviçre Halkoyu”, BTTD No. 34, Temmuz 1970, s. 33; Karacan, s. 54; FO/7905/E 11442, DBFP 1/XVIII, s. 206-207, Hardinge’den Curzon’a yazı, Paris 22.10.1922.

⁶⁹ Bu yazıda daha ziyade İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı gizli ve açık belgeleri (CP ve FO 371), İngiliz Kabinesi belgeleri (Cab. P.), konferansın 1. devresi tutanaklarını kapsıyan İngiliz resmî yayını (Command 1814 (1923)) ve *Documents on British Foreign Policy* adlı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan resmî eserlerden yararlanılmıştır. Birinci dönemi kapsıyan Fransız yayımları, *Conférence de Lausanne sur les Affaires du Proche-Orient (1922-23)*; *Recueil des Actes de la Conférence, Première Série, C. I-IV*, Paris, 1923 ve ikinci dönemi kapsıyan *Deuxième Série, C. I-II*, Paris, 1923; aynı konuyla ilgili İtalyan belgelerini kapsıyan *Documenti Diplomatici Italiani*, seri 7, C. 1-2 ve Amerikan belgelerini kapsıyan *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* adlı eserlerden ve bazı Türk, Yunan ve Rus kaynaklarından da yararlanılmıştır. Bu kaynaklar için ekteki bibliyografyaya bakınız.

tinde, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, siyasî memur ve baştercüman Andrew Ryan ve malî işler uzmanı Sir Adam Block da bulunuyordu. Fransızları, Türklerin bekledikleri gibi Franklin-Bouillon değil⁷⁰, Barrère ve Bompard; İtalya'yı Garroni ile Montagna, Yunanistan'ı ise Eleftherios Venizelos temsil ediyordu.

İsmet Paşa'nın açılış töreninde verdiği ve daha önce Poincaré'nin önerisi üzerine hafifletmeye çalıştığı, ama gene de hazmedilemeyen meydan okuyucu söylevi, Bağlaşıklar üstünde iyi etki yapmıyor, tam tersine, onların Türklere karşı olan düşmanca duygularını daha da kamçılıyordu⁷¹. Türk başmurahtasının söyleviden canı sıkılan Lord Curzon, konferansın her aşamasının öfkeli bir hava içinde geçeceği tahminini yürütüyor; bu tahmini aynı gün öğleden sonra gerçekleşiyordu: İsmet Paşa, başlıca komisyonlardan birinin başkanlığının Türklere verilmesini istiyor, ama tarafsız bir ülkede, başkanlıkların davet eden devletler arasında paylaşılması gerektiği özürüyle bu isteği reddediliyordu⁷². Ertesi gün, konferansta uygulanacak usul konusunda görüşmeler yapılırken, Türkler, kendilerine eşit muamele yapılmasını sağlamaya çalışıyorlarsa da, bu yöndeki çabaları desteksiz kalıyordu.

Konferansın 21 Kasım oturumunda üç ana komisyon kurulmuştu: Lord Curzon'un başkanlığı altındaki birinci komisyon, ülkesel ve askerî konuları; Garroni'nin başkanlık edeceği ikinci komisyon, Türkiye'deki yabancıların ve azınlıkların statüsünü; Barrère'nin başkanlığındaki üçüncü komisyon da malî ve ekonomik konuları ele alacaktı⁷³. Bu komisyonların kurulmasından sonra, "Yakın Doğu İşleri Konferansı", oturumlarına resmen başlıyordu.

⁷⁰ Bayur, s. 117.

⁷¹ İsmet İnönü'nün önsözü, Ankara, 30.9.1969, Meray, s. VII; Cebesoy, s. 184; Karacan, s. 64-66; FO/7964/E 12960, DBFP 1/XVIII, s. 320, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 20.11.1922.

⁷² FO/7964/E 12958, DBFP 1/XVIII, s. 317, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 20.11.1922.

⁷³ FO/7964/E 13003, E 13005, DBFP 1/XVIII, s. 321-322, Cmd. 1814, s. 5-19, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 21.11.1922.

(ii) *Trakya Sorunu*

Türklerin zayıf olduklarına inandığı konulara, ele alınacak ilk sorunlar arasında yer verilmesi için elinden geldiğince çaba harcayan Lord Curzon⁷⁴, ilk olarak Türkiye'nin Avrupa'daki sınırları sorununu başkanı bulunduğu Arazi Komisyonu'na getiriyordu. Bu soruna ve Musul, Boğazlar, Kapitülasyonlar, savaş tazminatı, azınlıklar ve Bağlaşıkların Türk ülkelerini boşaltması gibi çözülmesi çok zor konulara Türkler büyük ölçüde önem veriyorlardı⁷⁵. Lord Curzon, Türklerin Avrupa'ya dönmelerini elden geldiği kadar kösteklemek azminde idi.

Türkiye'nin Avrupa'daki sınırları konusu 22 Kasım'da ele alınca, İsmet Paşa, Trakya'da, Karadeniz'den Meriç'in ağzına dek uzanan ve 29 Nisan 1913 tarihli İstanbul Antlaşmasıyla saptanan savaş öncesi Türk sınırlarının iade edilmesini; Edirne'yi İstanbul'a bağlayan Kuleli-Burgaz-Mustafapaşa demiryolunun bulunduğu bölgenin bu sınırlar içinde bırakılmasını; ayrıca, sınırını kesinlikle açıklamadığı Batı Trakya'da bir halkoyu düzenlenmesini istiyordu. Söze karışan Yunan temsilcisi Venizelos, kaderi Neuilly Antlaşmasıyla çizilmiş bulunan bu bölgelerle Türkiye'nin bir ilgisi olamayacağını ileri sürüyor; Sırbistan temsilcisi Nincic ve Romanya temsilcisi Duca, Bağlaşıklarla birleşerek Türk tezine karşı cephe alıyorlardı. Nincic, Türk-Bulgar sınırının iki yakasında, Karadeniz'den Ege Denizi'ne kadar uzanacak askerden arındırılmış (demilitarized) bir bölge kurulmasını öneriyor, bu önerisi Lord Curzon tarafından destekleniyordu. İngiliz başmurahtasına göre, Bağlaşıklar, Meriç sınırında ısrar etmeli ve Türklerin hak iddiasında bulunmadıkları Batı Trakya'da bir plebisit düzenlenmesini reddetmeliydiler. Bu görüşlerinde onu Fransız ve İtalyan temsilcileri destekliyor; Bağlaşıkların bu önemli konuda birlik halinde davranışları ve Balkan devletlerinin Türk tezine karşı bir blok teşkil etmesi, Türkleri şaşırtıyordu⁷⁶.

⁷⁴ Nicolson, s. 292.

⁷⁵ Ayrıca bkz. Karacan, s. 184.

⁷⁶ FO/7964/E 13103, FO/7965/E 13552, E 13600, DBFP 1/XVIII, s. 325-326, Cmd., s. 19-28, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar. Lozan, 22.11.1922; FO/9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922; Cebesoy, s. 73.

Buna rağmen ertesi günkü oturumda dileklerinde ısrar eden İsmet Paşa, Edirne'nin bir dış semti olan Karaağaç'ın, Mudanya Konferansında⁷⁷ Fransız temsilcisi Mombelli ve İngiliz temsilcisi Harington tarafından Türklere vaad edildiğini ileri sürüyor; Bulgaristan'a, Ege Denizine çıkış hakkı verilmesini; Bulgaristan, Türkiye ve Batı Trakya arasındaki demiryolunun uluslararası denetime bağlı olmasını kabul ediyor, ama Meriç ırmağının ikiye bölüdüğü Edirne kentinin, ırmağın batı yakasında kalan kesiminin Türkiye'ye verilmesini istiyor; Trakya'da askerden arındırılmış bir bölge kurulması konusunda Nincic tarafından yapılan öneriyi olumlu karşılıyordu. Bunun üzerine, askerden arındırılmış bölgeyle ilgili ayrıntıları hazırlamak amacıyla General Weygand başkanlığında bir yardımcı komisyon kuruluyordu⁷⁸.

Arazi Komisyonu, 25 Kasım'da Trakya konusunu yeniden ele alırken, Lord Curzon, Türklerin Batı Trakya'da plebisit yapılmasıyla ilgili önerisini reddediyor, Meriç sınırı üzerinde direniyor, ama Türklere küçük bir ödün vererek, Meriç'ten başlayan tali demiryolunu ve tren istasyonunu Türklere öneriyor, ancak bir Yunan kasabası olduğunu iddia ettiği Karaağaç'ı Yunanlılara bırakıyordu. İngiliz Lordu, General Harington'un Karaağaç'ı Türklere vaad ettiğine dair İsmet Paşa'nın ileri sürdüğü iddiayı kabul etmiyor, davet eden devletlerle bir çatışmaya girişmekten kaçınmasını, böyle bir çatışmanın yeni bir savaşa yol açabileceğini belirterek İsmet Paşa'yı uyarıyor; esasen bu konuda Bağlaşıkların Balkan devletleriyle güçlü bir blok teşkil ettiklerini öne sürüyordu⁷⁹. Böylece, Türklerin Bağlaşıklara gönderdikleri 29 Eylül ve 4 Ekim 1922 tarihli notalarda bu sınırı istememekle büyük bir hatâ işledikleri, şimdi de konferansta Batı Trakya ve Karaağaç konularında güçlkle karşılaştıkları belli oluyordu⁸⁰.

⁷⁷ Mudanya Konferansı ile ilgili olarak bkz. Bıyıklıoğlu I, s. 445-454; Cebe-soy, s. 90-99; Türkgeldi, s. 154-175; Karacan, s. 30-31; ATTB, s. 467-472; Walder, s. 304; FO/7905/E 11495, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 17.10.1922; FO/9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922; Kordatu, s. 603.

⁷⁸ FO/7964/E 13109, FO/7965/E 13747, DBFP 1/XVIII, s. 327, Cmd., s. 40-61, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 23.11.1922; Karacan, s. 81.

⁷⁹ FO/7964/E 13193, FO/7966/E 14101, DBFP 1/XVIII, s. 336-337, Cmd. s. 80-101, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 25.11.1922.

⁸⁰ Bıyıklıoğlu I, s. 485-486.

İsmet Paşa, Lord Curzon'un uyarısını Ankara'ya duyurunca, Başbakan Hüseyin Rauf, BMM'de yaptığı konuşmada, Türklerin söz konusu notalarda yalnız Edirne'den ve Meriç sınırından söz etmelerinin Türk isteklerini sınırlandıramıyacağını, Türkiye'nin 1913 sınırını ve Batı Trakya'da plebisit yapılmasını istemekte direneceğini açıklıyordu. Mecliste heyecan ve galeyana içinde bulunan milletvekilleri, Bağlaşıkların Karaağaç'ı Türkiye'ye geri vermemekle Edirne'yi ekonomik bakımdan boğmak istediklerine inanıyorlardı. Hattâ bazı milletvekilleri daha ileri giderek, Türk delegasyonu Lozan'dan eli boş dönerse, "doğuda kıyam kopacağına" dair Bağlaşıklara tehditler savuruyorlardı⁸¹.

Bu arada kendi gelecekleriyle yakından ilgilenen Batı Trakya Türkleri, Galip Bahtiyari, İskeçeli Arif ve Sabri beylerden oluşan bir hey'eti derhal Lozan'a gönderiyor; hey'et mensupları İsmet Paşa ve Dr. Rıza Nur'la görüşmeler yapıyor, kaygılarını dile getiriyorlardı. İsmet Paşa, Türk hey'etinin, Trakya sorununu ulusal emellere uygun bir çözüme bağlamak için elden geleni yapacağına dair onlara güvence veriyor; ama bu konuda kötümser olan Dr. Rıza Nur, Batı Trakya sorununda ileri gidilirse bir savaşın patlayabileceği yolunda uyarıda bulunuyor⁸²; buna rağmen Trakya sorunu konferansın ilk aşamasında bir çözüme bağlanamıyarak askıda bırakılıyordu.

(iii) Musul Sorunu

Bundan sonra Lord Curzon, yalnız Türklerle Fransızları ilgilendirdiği iddiasıyla Türkiye-Suriye sınırını⁸³ ve esasen Türkiye, Sovyet Rusya ve Kafkasya devletleri arasında çözülmüş bulunan Doğu sınırını ele almaktan kaçınarak, dikkatini, Türkiye-İrak ve özellikle de Musul sorunu üstünde yoğunlaştırıyordu⁸⁴. Konferansın

⁸¹ FO/7966/E 13863, Rauf Beyin BMM'de yaptığı konuşma, Ankara, 29.11.1922; Cebesoy, s. 190-191.

⁸² Bıyıklıoğlu I, s. 501-502.

⁸³ FO/7964/E 13495, Hardinge'den Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Paris 1.12.1922; *Le Matin*, Paris 1.12.1922, İsmet Paşanın demeci.

⁸⁴ Trakya sorunundan sonra Arazi Komisyonu, Ege Denizi'ndeki adalar sorununu ele alıyor ve 29 Kasım'da tali komisyonun, bu adaların büyük bir kısmının askerden arıtılarak Yunanistan'ın yönetiminde kalması önerisini, Türk murahhaslarının iki noktada haklarını saklı tutarak kabul etmeleriyle çözümlüyor, İmroz ve Bozcaada konusunda son kararı erteliyordu. FO/7964/E 13421, DBFP 1/XVIII,

en çok uyuşmazlıklara yol açan konularından biri olan Musul sorunuyla ilgili Türk tezi, *Misak-ı Milli*'de belirtilen uluslar ilkesine; etnik, coğrafî, tarihi, siyasî ve ekonomik nedenlere dayanıyordu.

Kemalistler, Musul ilinde nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Türklerle Kürtlerin Türk yönetimine dönmeyi istediklerine inanıyorlardı. İsmet Paşa'nın, 23 Ocak 1923'de Arazi Komisyonu'nda açıkladığına göre, Büyük Savaş'tan önce bu bölge ile ilgili Türk istatistiklerinde, toplam nüfus 503.000 olarak saptanmıştı. Bunun 170.000'i göçebe hayatı yaşıyordu. Sancaklara göre nüfus dağılımı şöyle idi :

	Kürt	Türk	Arap	Yezidi	Gayri Müslim	Toplam
Süleymaniye	62.830	32.960	7.210	—	—	103.000
Kerkük	97.000	79.000	8.000	—	—	184.000
Musul	104.000	35.000	28.000	18.000	31.000	216.000
Genel toplam:	263.830	146.960	43.210	18.000	31.000	503.000

Bu rakamlara göre, Musul ilindeki nüfusun 4/5'i aynı din ve geleneklere bağlı Türklerle Kürtlerden, 1/5'ten azı Arap ve gayri Müslimlerden oluşuyordu. Oysa İsmet Paşa'ya göre, kendi hükümetlerinden yetki almaksızın ve ilin tüm ilçelerine gitmek zahmetine katlanmaksızın, bazı İngiliz memurlarının saptamış oldukları istatistiklere göre, nüfus dağılımı şöyle idi:

	Kürt	Türk	Arap	Hristiyan	Musevi	Toplam
Süleymaniye	152.900	1.000	—	100	1.000	155.000
Kerkük	45.000	35.000	10.000	600	1.400	92.000
Musul	179.820	14.895	170.633	57.425	9.665	432.468
Erbil	77.000	15.000	5.100	4.100	4.800	106.000
Genel toplam:	454.720	65.895	185.763	62.225	16.865	785.468

Bizzat İngiliz hükümeti, Araplarla gayri Müslimlerin Musul ilinde azınlıkta olduklarını; Kürtlerle Türklerin nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturduklarını kabul ediyor; nüfusun 455.000'inini Kürt-

lerin, 186.000'inini Arapların, 66.000'inini Türklerin, 62.000'inini Hristiyanların ve 17.000'inini Musevilerin oluşturduklarını öne sürüyordu⁸⁵. Musul ili ayrıca coğrafi, tarihi, siyasi ve ekonomik bakımlardan Anadolu'nun ayrılmaz bir parçasıydı ve Akdeniz limanlarıyla ancak Anadolu yoluyla bağlantı kurabilirdi. Mondros Bırakışması imzalandıktan çok sonra İngiliz askerî kuvvetleri tarafından Bırakışma koşullarına aykırı olarak işgal edilmiş bulunan Musul⁸⁶, "Anadolu'nun güney bölgelerini birbirlerine bağlayan yolların kavşağını teşkil ediyor", bu bölgelerin "ekonomik hayatı ve güvenliği için" Türkiye'ye geri verilmesi gerekiyordu⁸⁷.

Çeşitli vesilelerle Lord Curzon tarafından ileri sürülen İngiliz tezine göre, Cemiyet-i Akvam tarafından İngiliz mandaterliğine teslim edilen bir ülke geri verilemezdi. Esasen Musul ilindeki nüfusun çoğunluğu Arap ve Kürtlerden oluşuyordu. Kürtler İran asıllıydılar ve Türklerle bir ilişkileri yoktu. Özellikle Musul şehrinde Araplardan da az olan Türkler, Osmanlıca değil, Azerbaycan diline benzer bir Turan dili konuşan Türkmenlerdi. Curzon'un görüşünce, Türkler, nüfusun 1/12'si Türkmen, 7/12'si Kürt, 3/12'si Arap ve 1/12'den çoğu gayri Müslim olan bir bölgeyi istiyorlardı. Araplar, yeni Irak devletini ve Kral Faysal'ı destekliyorlar; Kürtler kendi kendilerini yönetme özgürlüğü istiyorlar; Hristiyan unsurlar ise Türk yönetimini istemiyorlardı. Lord Curzon'un iddiasına göre, bu bölgede Misak-ı Milli'de belirtildiği şekilde iki plebisit yapılmış, her ikisinde de sonuç Türklerin aleyhine olmuştu⁸⁸. İngiliz Lordu, verdiği açık demeçlerde, Hindistan yolunu koruyan, zengin petrol kaynaklarına sahip Musul'un İngiltere bakımından stratejik ve ekonomik önemini gizlemeye ya da küçültmeye çalışıyor⁸⁹, Musul sorunu doğrudan doğ-

⁸⁵ FO/9060/E 896, E 959, CP No. 109, 932, FO/9061/E 1000, E 1001, FO/9063/E 1297, E 1391, DBFP 1/XVIII, s. 463-465, Cmd., s. 337-404, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazıları ve tutanaklar; İsmet Paşa ve Curzon'un konferanstaki konuşmaları, Lozan, 23.1.1923; *Times*, 24.1.1923; *Livre Rouge Turquie, la Question de Mossoul*, s. 116.

⁸⁶ İngiliz belgeleri de bunu kanıtlamaktadır. FO/3384/182014, FO/9060/E 832, FO/7797/E 13993, Cmd. 1061, kısım 5.

⁸⁷ FO/7968/E 14402, *Livre Rouge*, a.g.e., s. 116, İsmet Paşa'dan Curzon'a yazı, Lozan 23.12.1922.

⁸⁸ FO/7966/E 14103, Cmd., s. 352-362, Curzon'dan İsmet Paşa'ya yazı, Lozan 14.12.1922.

⁸⁹ Vere-Hodge, s. 41.

ruya İngiliz çıkarlarıyla ilgili olduğundan, Curzon, bu konuda konferansın kesintiye uğramasından kaygılanıyor, bundan kaçınmaya çalışıyordu. İngiltere'de işbaşına yeni gelen Başbakan Bonar Law da, aynı kaygının etkisi altında kalarak, İngiltere'nin Irak'tan bütün bütün çekilmesini istiyordu⁹⁰.

Musul sorunu, İsmet Paşa tarafından Lord Curzon'la yaptığı özel bir görüşmede ilk olarak 26 Kasım'da ileri sürülüyordu. Türk başmurahtası, Türk tezini etraflıca anlattıktan sonra, Musul'un Türkiye'ye geri verilmesini isteyeceğini bildiriyor; Lord Curzon, sorunun konferans dışında "dostça" görüşülerek özel bir çözüme bağlanmasını öneriyor; İsmet Paşa bu öneriyi kabul ediyordu⁹¹. Ertesi gün, İngiliz temsilcilerinden Tyrrell ile görüşen İsmet Paşa, Türkiye'nin Musul petrol kaynaklarından pay istediğini bildirince, Tyrrell, tatmin edici bir barış antlaşması imzalanır imzalanmaz, İngiltere'nin yeni Türkiye'ye her türlü ekonomik yardımı yapacağını, fakat barış antlaşmasının hazırlanmasında petrol veya mali yardımın pazarlık konusu yapılmaması gerektiğini belirtiyordu⁹².

O tarihten sonra, Türkiye'nin Musul üzerinde hak iddiasından vazgeçmesi şartıyla ona Musul petrol kaynaklarından ya da gelirden bir hisse verilmesi imkânlarını araştırmak amacıyla, İngiliz petrol uzmanları ve Türk delegasyonu üyeleri arasında görüşmeler yapılıyor⁹³, ama İsmet Paşa, Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi isteğinden asla vazgeçmiyordu⁹⁴. İkinci Türk murahtası Dr. Rıza Nur, 5 Aralıkta Lord Curzon'u ziyaret ederek, Türkiye Musul'a sahip olursa, her bakımdan İngilizleri memnun ederek tatmin edici bir barış imzalamaya ve hattâ Sovyet Rusya ile olan ilişkilerini kesmeye hazır olduğunu yetkisiz olarak bildirince, Musul elden çıkarsa bunun İngiliz siyasetine Doğuda son darbeyi indireceğine inanan İngiliz

⁹⁰ BL 111/12/38, Bonar Law'dan Curzon'a telyazısı, Londra, 5.12.1922; Aydemir, s. 110.

⁹¹ FO/7964/E 13286, DBFP 1/XVIII, s. 338-339, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 27.11.1922.

⁹² FO/7965/E 13599, Tyrrell'in raporu, Lozan, 28.11.1922.

⁹³ FO/7964/E 13443, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 1.12.1922.

⁹⁴ FO/7964/E 13495, İsmet Paşa'nın Sauerwein'e verdiği demeç, *Le Matin*, Paris, 1.12.1922.

Dışişleri Bakanı, buna yanaşmıyordu⁹⁵. Bundan sonra Lord Curzon'un 10 Aralıkta İsmet Paşa ile aynı konuda yaptığı görüşme bir sonuç vermiyor; Türk başmurahtası, Musul'un Türkiye'ye geri verilmesi konusunda direniyor; Musul'u almadan asla Ankara'ya dönmiyeceğini söylüyor; ama Curzon bunu kabule yanaşmıyordu⁹⁶.

1923 Ocak ayına kadar bir anlaşmaya varılamayınca, Ankara bu konuda Fransız hükümetinin desteğine başvuruyorsa da başarı sağlayamıyordu⁹⁷. Bunun üzerine, İsmet Paşa, sorunu doğrudan doğruya Londra ile görüşme yoluna gidiyordu. Esasen Londra'daki Türk temsilcisi, Lozan'da çabuk ve kesin bir karara varılmasına Musul sorununun engel olduğu yolunda söylentiler yayıyordu. İsmet Paşa, İngiliz hükümetiyle temasa geçerek, Musul sorunundan ötürü görüşmelerin kesilmesinden ve savaşa gidilmesinden yana olmadığı bilinen İngiliz Başbakanı Bonar Law'u etkilemek amacıyla, Muhtar ve Şeref beyleri Londra'ya gönderiyor⁹⁸; ancak Türk temsilcileri, Musul petrol kaynaklarında çıkarları olan bazı İngiliz milletvekilleriyle temastan öteye gidemiyorlardı; çünkü Lord Curzon, Lozandan duruma müdahale ederek onların "temas ve entrikalarına" son verilmesini sağlıyordu⁹⁹. Hükümetine gönderdiği kapalı telyazısında, "Musul'un, herkesin ellerini kirleten petrol kaynaklarından uzak durulmasını" öneriyordu¹⁰⁰. İsmet Paşa'ya gönderdiği özel bir mektupta ise, Londra'daki davranışlarını hayretle karşıladığını; İsmet Paşa'nın oraya gönderdiği ajanların temas ettiği kişilerin yetkili olmadıklarını ve İngiliz hükümetince tanınmadıklarını bildiriyordu. İsmet Paşa buna verdiği karşılıkta, Londra'daki bazı İngiliz gruplarının kendisine yapmış olduğu sondaj sonucunda, daha ziyade ticarî

⁹⁵ FO/7965/E 13695, DBFP 1/XVIII, s. 370-371, CP No. 737, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 5.12.1922.

⁹⁶ FO/7966/E 13891, DBFP 1/XVIII, s. 386-387, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 11.12.1922.

⁹⁷ FO/9061/E 997, DBFP 1/XVIII, s. 470-471, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Henderson'dan Curzon'a telyazısı, 25.1.1923.

⁹⁸ Bonar Law'dan Curzon'a yazı, Londra 8.1.1923; Ronaldshay, s. 333; FO/9059/E 589, DBFP 1/XVIII, s. 445-446, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Crowe'un derkenarı, Londra, 9.1.1923; Karacan, s. 166-169.

⁹⁹ FO/9059/E 589, DBFP 1/XVIII, s. 445-446, Curzon'dan Crowe'a telyazısı, Lozan, 11.1.1923.

¹⁰⁰ a. g. e., Curzon'dan Bonar Law'a telyazısı, Lozan, 13.1.1923.

konularda temaslarda bulunmak üzere oraya iki temsilci gönderdiği özürünü ileri sürüyordu¹⁰¹.

Lord Curzon, özel görüşmelerle Musul sorununun çözümlenemeyeceğini anlayınca, Türk tezinin, kendi deyişince “tüm zayıflığıyla” dünyaya duyurulması için, sorunu 23 Ocak 1923’te, başkını bulunduğu Arazi Komisyonu’na getiriyordu¹⁰². Komisyonunda ilk söz alan İsmet Paşa, Türk tezini savunuyor; buna karşılık veren Lord Curzon, İngiliz görüşlerini belirterek, Musul’daki petrol kaynaklarının İngiliz teziyle ilgili olmadığını öne sürüyor, Musul sorununun bir hakem hey’etine havale edilmesini öneriyordu. Bu önerisi Bompard ve Garroni tarafından destekleniyor, ama İsmet Paşa, Musul’da bir plebisit yapılmasında direnerek Curzon’un önerisini reddediyordu. Buna karşılık veren Curzon, “halkının çoğunluğu cahil olan, kısmen göçebe hayatı yaşayan, kuvvetli ırkı ve dinî inançları bulunan” bir ülkede plebisit düzenlemenin boşuna ve tehlikeli olacağını, Kürtlerin böyle bir plebisit yapılmasını asla istemediklerini, esasen bunun anlamını bile bilmediklerini ileri sürerek, İsmet Paşa hakem hey’etini kabullenmezse, İngiliz hükümetinin, Cemiyet-i Akvam’ı, Anayasasının 11’inci maddesi gereğince, “barış adına”, Musul sorununa müdahaleye davet edeceğini söylüyordu. Bompard, Garroni ve Japonya temsilcisi Baron Hayashi, Lord Curzon’u destekliyorlardı.

İngiliz başmurahtası, İsmet Paşa üzerinde zerre kadar etki yapamadığını görünce, Musul sorununu Cemiyet-i Akvama havale etmek niyetinde olduğunu açıklıyor¹⁰³ ve 25 Ocak 1923’te, Cemiyet-i Akvam’a sunduğu bir dilekçede, Türkiye ile Irak arasındaki sınır anlaşmazlığının en kısa zamanda Cemiyet-i Akvam Konseyi’ne getirilmesini rica ediyordu¹⁰⁴. Beş gün sonra, Cemiyet-i Akvam’daki İngiliz temsilcisi Lord Balfour, Konseyi, “barışa karşı yöneltilen

¹⁰¹ FO/9059/E 598, Curzon’dan İsmet Paşa’ya yazı, Lozan, 12.1.1923; *a. g. e.*, E 745, İsmet Paşa’dan Curzon’a yazı, Lozan, 13.1.1923.

¹⁰² FO/9060/E 830, CP No. 902, DBFP 1/XVIII, s. 456-457, Curzon’dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 19.1.1923.

¹⁰³ FO/9060/E 932, E 959, CP No. 109; FO/9061/E 1000, E 1001; FO/9063/E 1297, E 1391, DBFP 1/XVIII s. 463-465, Cmd., s. 463-465, Curzon’dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 23.1.1923; *Times* 24.1.1923.

¹⁰⁴ FO/9061/E 1050, Curzon’dan Cemiyet-i Akvam Genel Sekreterine yazı, Lozan, 25.1.1923.

tehdidi önlemeye" çağırıyor; Cemiyet-i Akvam Anayasası'nın 17'inci maddesinin, Türkiye'yi geçici üye olarak tanıdığı belirtiliyordu. Aynı maddeye değinen Cemiyet başkanı M. Viviani (Fransız) ise, Türkiye'nin diğer ülkeler gibi eşit işleme tabi tutulacağını açıklıyordu. 1923 Şubatında Lozan Konferansı başka sorunlarla ilgili olarak kesintiye uğrarken, Musul sorunu, iki ülke arasında çözülmemiş olarak askıda bırakılıyordu.

(iv) *Boğazlar Sorunu*

Bu arada Arazi Komisyonu'nun çözümlemeye çalıştığı oldukça ihtilâflı konulardan biri de, Boğazlar sorunu idi. İsmet Paşa, barışın İngilizlerin elinde olduğu kanısında idi. Ona göre, dünyada en güçlü donanmaya sahip bulunan İngilizler, Boğazlar sorununu en önemli konu olarak niteliyorlardı. Dolayısıyla bu konuda uzlaşıcı bir tutum izlerse, Türkiye'nin tatmin edici bir barışa kavuşmasına yardımcı olacağına inanıyordu. Bu yüzden, konferansın Boğazlar sorunundan ötürü kesintiye uğramasını her bakımdan önlemeye çalışıyordu¹⁰⁵. Ancak, bu konuda Lord Curzon'un kendi ayrı hesapları vardı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'un önerisi üzerine¹⁰⁶, İsmet Paşa'yı Sovyet Rusya'nın etkisinden uzaklaştırarak, Türkiye ile Sovyet Rusya'nın arasını açmaya çalışıyordu. 27 Kasım 1922'de İsmet Paşa ile yaptığı özel bir görüşme sırasında, Boğazlar sorununda Türklerin Sovyet görüşlerine kapılmamaları yolunda uyarıda bulunuyor; ileride ekonomik yardım için Batı'ya başvurmaları olasılığından söz ediyordu¹⁰⁷.

Arazi Komisyonu, 4 Aralık 1922'de Boğazlar sorununu görüşmeye başlarken, İsmet Paşa, Boğazlar'ı genel ulaştırma açısından dünya ticaretine açık bulundurmak yönünde varılacak ortak bir anlaşmayı Türkiye'nin kabule hazır olduğunu; şimdilik bu konuda fazla birşey söyleyemeyeceğini; öteki delegeleri dinlemeyi yeğ tuttuğunu belirtiyordu. İsmet Paşa'dan sonra söz alan Sovyet Rusya temsilcisi (Dışişleri Bakanı) Çiçerin, uzun bir söylevi kâğıttan okuyarak, Boğazlar'la ilgili Sovyet koşullarını ileri sürüyordu. Bu koşullara göre,

¹⁰⁵ İsmet İnönü'nün önsözü, Ankara 30.9.1969, Meray, s. VII.

¹⁰⁶ FO/7906/E 11502, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 7.10.1922.

¹⁰⁷ FO/7964/E 13286, DBFP 1/XVIII, s. 338-339, Curzon'un İsmet Paşa ile konuşması, Lozan, 27.11.1922.

Türk Boğazları, ticaret gemilerine ve barışçı seyrüsefere daima açık bulundurulmalı; İstanbul'un güvenliği, Karadeniz'in barışı ve kıyılarının güvenliği sürekli güvence altına alınmalı; Türk Boğazlar'ı, gerek savaşta gerekse barışta tüm savaş gemi ve uçaklarına (Türk gemi ve uçakları dışında) kapalı bulundurulmalı; Türkiye, Boğazlar'da istihkâmlar kurmalı ve bir savaş filosuna sahip olmalıydı.

Romanya temsilcisi Duca, Boğazların askerden arındırılmış bölge ilân edilerek, uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesini; savaş ve ticaret gemilerine kayıtsız şartsız açık olmasını öneriyor; diğer sözcülerce destekleniyordu. Bu konuda Lord Curzon tarafından görüşü sorulan İsmet Paşa, Çiçerin'in ileri sürmüş olduğu noktaların Türk delegasyonunun genel görüşlerine uyduğunu, bununla birlikte, diğer devlet temsilcilerinin önerilerini de öğrenmek istediğini ileri sürerek, kendi görüşlerini daha sonra açıklamak hakkını saklı tuttuğunu açıklıyor, Lord Curzon'u hayretler içinde bırakıyordu¹⁰⁸.

Ertesi sabah konferansta söz alan Curzon, Çiçerin'in önerilerini reddediyor ve İngiliz projesini, Bağlaşklar'ın projesi olarak şöyle açıklıyordu: Boğazlar, gerek savaş gerekse barış sırasında deniz ulaşımına tamamen açık bulundurulmalı; Türkiye'nin güvenliği kısmen güvence altına alınmalı; Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının Avrupa ve Asya kıtalarındaki kıyılarında bazı bölgeler etkili bir şekilde askerden arındırılmalı; gerekli teknik hizmetleri ve denetimi sağlayacak uluslararası bir komisyon kurulmalı; bu komisyonda Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerle —Türkiye, Sovyet Rusya, Romanya ve Bulgaristan— Akdeniz ticaretiyle yakından ilgilenen Fransa, İngiltere, Japonya, İtalya, Birleşik Amerika, Yunanistan ve Yugoslavya birer üye ile temsil edilmeli; Türkiye'yi temsil eden üye; komisyonun sürekli başkanı olmalı; askerden arındırılmış bölgelere karşılık, Türkiye'nin güvenliği için herhangi bir güvence verilmesi konusu öteki askerden arındırılmış bölgelerin görüşüleceği zamana bırakılmalı.

Barré ve Garroni, her zamanki gibi Lord Curzon'u destekliyorlar; İsmet Paşa bu projeyi dikkatle inceleyebilmek için zaman

¹⁰⁸ FO/7965/E 13661, CP No. 730, FO/7968/E 14400, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 5.12.1920; Cmd., s. 125-136.

istiyor¹⁰⁹; Boğazlar'ı tüm savaş gemilerine kapatmak amacını güden Sovyet önerileri Türk çıkarlarına uygun düşmekle birlikte, Lord Curzon'un projesini reddederse, barışı tehlikeye düşüreceğine inanıyordu. Esasen İsmet Paşa, Çiçerin'le yaptığı özel bir görüşmeden, Türkiye, Boğazlar sorunuyla ilgili olarak Bağlaşıkla silâhlı bir çatışmaya girişirse, Sovyet Rusya'dan yardım bekliyemeyeceği sonucunu çıkarmıştı¹¹⁰. Dolayısıyla Bağlaşıkla'nın projesini, Türk çıkarlarına en az zararlı bir şekilde kabul etmeye karar veriyor; böylece, İngiltere'nin, ekonomik, malî ve adli konularda, Fransa ile İtalya'yı şevkle desteklemeyeceğini umuyor; Lord Curzon'un Boğazlar'la ilgili olarak öne sürmüş olduğu temel ilkeleri 8 Aralıkta zımnen kabul ediyor, ama buna karşılık Boğazlar, Marmara Denizi ve İstanbul'un anî bir saldırıya karşı korunacağına dair güvence istiyor; bazı teknik konularda Türk haklarını saklı tutuyor; bu davranışıyla Sovyet temsilcisi Çiçerin'i şaşırtıyordu. Esasen Sovyet temsilcisi, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan temsilcilerinin Bağlaşık önerilerini kabul etmeleri üzerine, konferansta yalnız kalıyordu. Lord Curzon, bu konuda ustalıklı davranarak, çoğunu makul bulduğu Türk dileklerine karşı uzlaşıcı bir tutum uyguluyor; bu dileklerin incelenmesi için ilgili uzmanlar arasında bir toplantı yapılmasını öneriyordu¹¹¹.

Bunu izleyen on gün içinde, Bompard ve Garroni'nin baskısı üzerine Lord Curzon, Türklere gönülsüz olarak bazı önemli ödünler vermek zorunda kalıyordu. Bu ödünler Karadeniz'e girecek savaş gemilerinin sayısının kesinlikle sınırlandırılması; Yunanistan'ın Boğazlar Komisyonu'ndan çıkarılması; Komisyonun yalnız büyük devletlerin ve Türkiye'nin temsilcilerinden kurulması; askerden arındırılmış bölgelerde kısıntı yapılması ve İstanbul'da 12.000 kişilik bir Türk garnizonu bulundurulmasıydı. İsmet Paşa, Türklerin Gelibolu

¹⁰⁹ FO/7965/E 13709, E 13748, DBFP 1/XVIII, s. 374-375, Cmd., s. 136-154, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan 6.12.1922; CP No. 7938, Curzon'dan Crowe'a telyazısı, Lozan 8.12.1922; *Times*, 7.12.1922; PRFRUS, 1923, II, s. 912-914.

¹¹⁰ İsmet Paşa'nın Çiçerin'le yaptığı görüşme, Lozan, 7.12.1922. Bıyıklıoğlu I, s. 508-509; Karacan, s. 91.

¹¹¹ FO/7966/E 13800, E 13868, E 14600, E 14604, CP No. 753, DBFP 1/XV-III, s. 381-382, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 8.12.1922; Cmd., s. 154-173; PRFRUS, s. 917-920.

yarımadasında da bir garnizon bulundurmalarını, İstanbul'un güvenliğinin güvence altına alınmasını ve Ege adalarına egemenlik tanınmasını da istiyor, ancak Lord Curzon buna kesinlikle karşı çıkıyordu.

Bu arada Çiçerin, "sinsi" olarak nitelendirdiği Bağlaşık projesini tümüyle reddederek, bir tali komisyon tarafından görüşülmek üzere ikinci bir Rus projesi sununca (bu proje, Karadeniz'in bir Rus gölü haline getirilmesini sağlayacaktı), Lord Curzon bunu kabul etmiyordu. Rusların bu davranışından cesaret alan Türk temsilcileri, son on günden beri Boğazlar sorunuyla ilgili olarak yapılagelen görüşmelerin yetersiz olduğundan yakınıyorlar; ana konuların yeniden ele alınmasını istiyorlar; iki karşı proje sunuyorlar, ama Lord Curzon'un ilgisini çekemiyorlardı. Lord Curzon, ancak zararsız saydığı bir iki noktada onlara ödün vermek istiyordu¹¹². Türk önerileri 19 Aralık günü Curzon tarafından reddedilince, İsmet Paşa, kurulması tasarlanan Boğazlar Komisyonu'yla ilgili önerileri protesto ediyor; verilecek siyasî güvencenin yetersizliğini öne sürüyordu. Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'ın Türk ve Rus projelerini reddederek Bağlaşık projesini desteklemeleri üzerine, Lord Curzon, adeta bir ultimatom verdiği Türklere, tezlerini ileri sürmeleri için bir fırsat daha tanımak kararını alıyordu¹¹³.

20 Aralık günkü Arazi Komisyonu oturumunda, İsmet Paşa, Bağlaşık önerilerini kabul ediyor; bununla birlikte özel bir önem taşıyan noktalarla ilgili Türk görüşünü belirtiyor; Lord Curzon, bu noktaların yapılacak özel görüşmelerde ele alınmasını kabul ediyordu. Bu arada Sovyet temsilcisi suskunluğunu sürdürerek, Boğazlar sorusunda Türklere Rusların arasının açıldığı izlenimini uyandırıyor¹¹⁴. Buna rağmen, İsmet Paşa ile Bağlaşık temsilcileri arasında askıda kalmış konularla ilgili olarak yapılan iki ayrı görüşmede Boğazlar Konvansiyonu konusunda bir anlaşmaya varılamayınca, Lord Cur-

¹¹² FO/7967/E 14202; FO/9058/E 322, DBFP 1/XVIII, s. 396-398, Cmd., s. 228-260, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 18.12.1922; Degras, s. 353-356.

¹¹³ FO/7967/E 14238, FO/9058/E 427, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 19.12.1922.

¹¹⁴ FO/7967/E 14272, FO/9059/E 509, DBFP 1/XVIII, s. 399, Cmd., s. 278-288, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 20.12.1922.

zon, bunu Türklere empoze etmek isteğini duymaya başlıyordu¹¹⁵. Askerden arındırılacak bölgelerin Bağlıkların denetimi altında bulundurulması görüşüne kesinlikle karşı olan İsmet Paşa, bu görüşte direnecek olursa, konferansın kesintiye uğrayacağını 20 Aralıkta Ankara'ya bildiriyordu¹¹⁶.

1 Şubat 1923 günkü oturumda İsmet Paşa, Gelibolu'ya bir Türk garnizonu gönderilmesi ve Trakya'daki Türk askeri kuvvetlerine konan sınırlandırmanın kaldırılması şartıyla Boğazlar Konvansiyonu'nu kabule hazır olduğunu açıklıyor; Sovyet temsilcisi Çiçerin ise bu Konvansiyonu reddediyor¹¹⁷, böylece Türkiye ile Rusya'nın arasını açmayı başaran Lord Curzon, büyük bir başarı sağlıyordu¹¹⁸.

(v) Azınlıklar Sorunu

Azınlıklar sorunu, Lozan Konferansı'nı uzun süre uğraştıran ihtilâflı konulardan biriydi. Türkler, büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmak için sık sık özür olarak kullandıkları azınlıklar konusunda özellikle hassastılar. Lord Curzon, bu sorunu Lozan'da Türklere karşı büyük bir propaganda aracı olarak kullanmaya yelteniyor; Türkler boyun eğmezlerse, bu konunun konferansı kesintiye uğratmak yönünde mükemmel bir bahane olacağına inanıyordu¹¹⁹.

Azınlıklar konusunda, Amerikalı temsilcilerden Child ile Grew ve Lozan'daki Ermeni propagandacıları tarafından sürekli olarak kışkırtılan Lord Curzon, Türk delegasyonunu güç bir durumda bırakmak amacıyla, Türk toprakları üzerinde bir Ermeni yurdu kurulmasına ilişkin dileklerini ilgili komisyona iletmek kararını alıyordu¹²⁰. Lord Curzon, 12 Aralıkta komisyon huzurunda yaptığı

¹¹⁵ FO/7967/E 14370, DBFP 1/XVIII, s. 400-401, Lord Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 22.12.1922.

¹¹⁶ FO/7968/E 14526, İsmet Paşa'dan Ankara'ya telyazısı, Lozan, 20.12.1922.

¹¹⁷ FO/9063/E 1315, DBFP 1/XVIII, s. 490-491, Cmd., s. 447-485, Lord Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 2.2.1923; PRFRUS, s. 966.

¹¹⁸ FO/9058/E 262, Gizli Rapor, 21.12.1922; Nicolson, s. 313. Fransız başına göre, Boğazlar Konvansiyonu, dünyada en güçlü donanmaya sahip ulus lehinde kaleme alınmıştı. FO/7967/E 14273, Paris'teki İngiliz diplomatik temsilcisi Phipps'ten Lord Curzon'a telyazısı, 20.12.1922; *Le Temps*, 20.12.1922.

¹¹⁹ Karacan, s. 127; Gordon, s. 273.

¹²⁰ Karacan, s. 165; Aydemir, s. 109; BTTD, Temmuz 1970, s. 26.

heyecanlı bir konuşmada, Türkiye sınırları içinde kalan azınlıklara “düzen ve güvenlik içinde var olmalarını” sağlayacak güvence verilmesini öneriyor; Türkiye’nin Cemiyet-i Akvam’a girmesi ve azınlıklarla ilgili olarak alınacak tedbirlere Cemiyetin nezaret etmesi umudunu belirterek, Türkiye ve Yunanistan hükümetlerini genel af ilân etmeye çağırıyor; Türkiye’deki Hristiyanlarla Batı Trakya’daki Müslümanların, saptanacak “makul ve sabit bir vergi karşılığında” askerden muaf tutulma hakkına sahip olmaları gereğine değinerek, bu konuyu esaslı olarak inceleyip resmî önerilerde bulunacak bir tali komisyon kurulmasını öneriyor, Fransız, İtalyan, Amerikan, Yunan ve Sırp delegeleri tarafından destekleniyordu¹²¹.

Azınlıklar sorununun görüşüleceğini geç haber alan ve hazırlıksız olan İsmet Paşa, daha önce kaleme alınan uzun bir demeci okuyarak, nüfus mübadelesinde bulunulmasını önermekle yetiniyordu. Bu öneriden hiç memnun olmadığını belirten Lord Curzon, yukarıda sözü edilen tâli komisyonun kurulmasını, Türklerin bu konuda görüşlerini açıklayacak uygun bir cevap hazırlıyacakları tarihe kadar erteleyeceğini açıklıyor; daha sonra İsmet Paşa’yı, tutumunu tamamen değiştirmese, bir felâketten kaçınılamıyacağını söyleyerek uyarıyordu¹²². Curzon’un bu uyarısına karşı Türk basını, Türkiye’nin, onun önerisine ihtiyacı olmadığını bir ağızdan haykırıyor; Lord Curzon’u ve diğer Avrupa delegelerini, “Hristiyan fanatikler” olarak niteliyordu¹²³. O sıralarda İstanbul’da bulunan Türk murahhas hey’eti üyesi Hasan Bey, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Nevile Henderson’a, Türk toprakları üzerinde ulusal bir Ermeni yurdu kurulmasını ve Hristiyanların askerî hizmetten muaf tutulmalarını BMM’nin asla kabul etmeyeceğini bildiriyordu¹²⁴.

13 Aralıkta ilgili komisyon huzurunda söz alan ve bu kez daha hazırlıklı olan İsmet Paşa, Türk ülkeleri üzerinde ulusal bir Ermeni

¹²¹ FO/7966/E 14015, Cmd., s. 173-204, *Times*, 13.12.1922, Curzon’un söylevi, Lozan, 12.12.1922; BL 111/12/45, Curzon’dan Başbakan Bonar Law’a telyazısı, Lozan, 13.12.1922; Karacan, s. 129.

¹²² FO/7966/E 13943; FO/9058/E 83, DBFP 1/XVIII, s. 387-388, Curzon’dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 12.12.1922; Karacan, s. 128.

¹²³ FO/7919/E 14507, Henderson’dan Curzon’a yazı, İstanbul, 19.12.1922; *Tevhid-i Efkar*, 18.12.1922.

¹²⁴ FO/9058/E 406, DBFP 1/XVIII, s. 433-434, Henderson’un Hasan Beyle yaptığı konuşma, İstanbul 8.1.1923.

yurdu kurulmasını reddediyor; esasen bunun “bağımsızlık ve egemenlik” haklarıyla bağdaşmayacağı gibi, Türkiye'nin bölünmesine de yol açacağını belirtiyor; Türkiye'deki azınlıkların güvenliğine nezaret edecek bağımsız bir örgüt kurulmasıyla ilgili öneriyi reddediyor; genel bir af ilânını incelemeyi kabul etmekle birlikte, herhangi bir unsurun askerî görevden muaf tutulması görüşüne karşı olduğunu belirtiyordu. Avrupa barış antlaşmalarında azınlıklarla ilgili bir çeşit güvence, ya da özel garantilere gelince, İsmet Paşa, bunlara hiç değinmiyor; bunun üzerine Lord Curzon, Türkiye bu tutumunda direnirse, dünya kamuoyunu aleyhine çevireceğini söyleyerek İsmet Paşa'yı uyarıyor; Türkiye azınlıklar konusunda konferansı kesintiye uğratmak yoluna giderse, hiç bir taraftan destek görmeyeceğini iddia ediyor; bu sorunla ilgili olarak Cemiyet-i Akvam'a başvurup vurmeyeceğini bir karara bağlaması gerektiğini ileri sürüyordu¹²⁵. Lord Curzon'un bu uyarısı, esasen bu konuda Amerikan kamuoyunu dikkate almaları için Amerikalı temsilcilerden Grew ve Amiral Bristol tarafından konferans dışında sürekli olarak baskı yapılan Türk temsilcileri üzerinde beklenmedik bir etki yapıyordu¹²⁶.

Ertesi gün, İsmet Paşa, barışın imzalanmasından sonra Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'a girmeye hazır olacağını açıklıyor; Avrupa devletlerinin azınlıklarla ilgili antlaşmalarda kabul ettikleri azınlık haklarını tanıdığını ve genel bir af ilânını kabul ettiğini açıklıyor; İsmet Paşa'nın bu davranışını iyi karşılayan Lord Curzon, azınlıklarla ilgili tâli komisyonun derhal çalışmalarına başlamasını emrediyordu¹²⁷. Bu arada çalışmalarına başlıyan tali komisyon, birçok sorunları çözümlenemeyi başarıyordu.

9 Ocak 1923'de Bağlaşıklar, Türklere iki önemli ödün veriyorlardı: 1. Gayri Müslim azınlıkların korunmasıyla ilgili isteklerini sınırılıyorlar; 2. Cemiyet-i Akvam'ın İstanbul'da temsil edilmesi fikrinden vazgeçiyorlardı. Öte yandan Türklere, geniş kapsamlı bir

¹²⁵ FO/7966/E 14010; FO/9058/E 169, DBFP 1/XVIII, s. 388, Cmd., s. 204-205, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 13.12.1922; Ronaldshay, s. 329.

¹²⁶ FO/7967/E 14206, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Ronald'ın derkenarı, 14.12.1922.

¹²⁷ FO/7966/E 14061; FO/9058/E 219, DBFP 1/XVIII, s. 391, Cmd., s. 216-227, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 14.12.1922.

genel af ilânını kabul etmekten kaçınıyor ve azınlıkları askeri görevden muaf tutmayı reddediyorlardı. Aynı gün Lord Curzon, gene Ermeni sorununu ileri sürmeye çalışıyorsa da, İsmet Paşa, bunu tartışmayı kesinlikle reddediyordu¹²⁸. Üç gün önce, Ermeni sorunu, Amerikalı temsilci Child, İtalyanlar ve bazı İngiliz Protestanlarının teşvikiyle, İngiliz temsilcisi Sir Horace Rumbold tarafından tâli komisyona getiriliyor; bunun üzerine Türk temsilcisi Dr. Rıza Nur, protesto olarak toplantıyı terk ediyordu¹²⁹.

Buna rağmen, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'a girmeye söz vermesi, Lord Curzon için bir başarı daha sayılıyordu; çünkü böylece, Türkiye ile Rusya'nın arasını daha çok açma olanağı beliriyordu. Londra'da yayımlanan *Westminster Gazette* adlı gazeteye göre:

"... Türkiye, Cemiyet-i Akvam'a girmeyi kabul etmekle, Sovyet Rusya'nın Doğuda bir karakolu olmaktan çıkarak, diğer Avrupa devletleriyle dostça ilişkiler kuracak bir Avrupa devleti olarak Avrupa'ya dönmek kararını almış bulunuyor"du¹³⁰.

(vi) *İktisadî ve Malî Konular*

Bu arada, Barrère başkanlığındaki Ekonomik ve Malî İşler Komisyonu, kendi yetkisine giren ve sonuçta konferansın kesintiye uğramasına yol açan oldukça ihtilâflı malî ve ekonomik sorunları incelemeye başlıyordu. İsmet Paşa, iktisat ve maliye alanlarında esaslı bilgiye sahip olmaması yüzünden, Komisyon'da birçok güçlüklerle karşılaşlıyordu¹³¹.

Komisyon'un ilk toplantısını yaptığı 27 Kasım günü, başkan Barrère, taşıt ve ulaştırma, gümrük ve ticaret rejimi ve ekonomik sorunları inceleyecek üç ayrı tâli komisyon kurulmasını öneriyordu. Daha sonra söz alan İsmet Paşa, Türkiye'nin ekonomik bağımsız-

¹²⁸ FO/9058/E 435; FO/9060/E 838, DBFP 1/XVIII, s. 435-436, Cmd., s. 289-313, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 9.1.1923; PRFRUS, s. 948.

¹²⁹ Karacan, s. 165; Gordon, s. 32; FO/9058/E 467, Rumbold'un söylevi, Lozan, 6.1.1923; FO/9059/E 598, Dışişleri Bakanlığından Henderson'a telyazısı Londra, 11.1.1923.

¹³⁰ *Westminster Gazette*, Londra 21.12.1922.

¹³¹ FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

lığını kısıtlayan bütün sınırlamaların kaldırılmasını ve Osmanlı genel borcunun (*Düyun-u Umumiye*), çeşitli tarihlerde Osmanlı İmparatorluğundan koparılan ülkeler arasında bölüştürülmesini¹³²; Türklerin, kendi paylarına düşecek borcu ödemeyi üstlendiklerini söylüyor; Türkiye'nin, Bağlaşık askeri işgalinin masraflarını ödemeye zorlanmamasını, fakat Yunan ordusunun Anadolu'da sebep olduğu büyük yıkımın karşılığı olarak Yunanistan tarafından tazminat ödenmesi gerektiği görüşünü ileri sürüyordu. Yunan temsilcisi Venizelos, buna derhal karşı çıkıyor; bu itirazı dikkate alınmazsa, Türkiye'den çıkarılan Rumlara da tazminat ödenmesi konusunun görüşülmesi için karşı istekte bulunacağını; esasen maddî kaynakları tükenmiş olan Yunanistan'ın tazminat ödeyemeyeceğini belirtiyordu.

Bundan sonra söz alan Sırbistan temsilcisi Nincic, Osmanlı genel borcunu inceleyecek özel bir malî komisyon kurulmasını önerince, İsmet Paşa, Türkiye'nin tüm Osmanlı genel borcunun yükünü taşıyamıyacağı görüşünde ısrar ediyor; buna karşılık veren Barrère, Osmanlı genel borcunun, *Muharrem* kararnamesince¹³³ yorumlanarak, resmen büyük devletlere bildirilen ve onların teminatı altına verilen bir kuruluş olduğunu ileri sürüyordu. Sonra Mondros Bırakışmasının 7'inci maddesi gereğince işgal edilen Türk ülkelerinin işgal masraflarını ödemekle Türkiye sorumlu idi. Fakat bu işgal oldukça uzun sürdüğünü nazar-ı itibara alan Bağlaşıkların, Türkiye'den talep ettikleri tazminatı bir hayli azaltmayı düşündüklerini bildiriyordu. Ankara'nın kuvvetle desteklediği İsmet Paşa, Türkiye'nin işgal masraflarını kabul edemeyeceği görüşünü tekrarlıyor; Mondros Bırakışmasının artık yürürlükte olmadığını, onun yerini Mudanya Bırakışmasının aldığını hatırlatıyor; bu arada Osmanlı genel borcunun bölüştürülmesi ilkesinin kabul edilmesinden memnunluk duyduğunu belirtiyordu¹³⁴.

Türklerin sonuçta malî ve ekonomik sorunların büyük bir kısmında baş egeceklerine inanan Bompard'ın güvenine rağmen¹³⁵,

¹³² FO/7967/E 14132, Lozan Konferansı tutanakları, 27.11.1922.

¹³³ 8/20.12.1881 tarihli Muharrem Kararnamesi için bkz. BFSP, C. 73, s. 115-140.

¹³⁴ FO/7967/E 14278, Lozan Konferansı tutanakları, 28.11.1922; FO/7918/E 14124, Rauf Beyin BMM'de yaptığı konuşma, Ankara 15.12.1922.

¹³⁵ FO/7966/E 13891, DBFP 1/XVIII, s. 386-387, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 11.12.1922.

ilgili komisyondaki durum öyle bunalımlı bir noktaya geliyordu ki, Aralık sonunda İsmet Paşa, Türk delegasyonunun maliye uzmanı ve üçüncü murahhası Hasan Bey'i Ankara'ya göndermeye karar veriyordu. Hasan Bey Ankara'ya dönünce, konferanstaki gelişmeler konusunda BMM'ne etraflıca bilgi veriyor¹³⁶; milletvekilleri, Lozan'da herhangi bir sonuç sağlanmadığı için hükümete ve Türk delegasyonuna sert eleştiriler yöneltiyorlardı. Onları yatıştırmaya çalışan Bakanlar Kurulu, Osmanlı genel borcunun Türkiye'den çekilen ülkeler arasında bölüştürülmesi, Bağlaşıkların işgalinden doğan masrafların ödenmesinin reddi ve diğer malî konularda Türk tezinde kesinlikle direnmesi, Musul ve Kapitülâsyonlar konularında herhangi bir ödün vermemesi ve Anadolu'daki Türk askerî kuvvetlerinin sınırlandırılmasını kabul etmemesi yolunda İsmet Paşa'ya talimat verilmesi için karar alıyordu¹³⁷. Bu heyecanlı aşamada, Türk basını da anlaşmazlığa karşıyor, İstanbul'da yayımlanan *Vakit* gazetesi, 18.1.1923 tarihli sayısında, Lozan'da malî konularda Türklere büyük zorluklar çıkardıklarını ileri sürdüğü Fransızlara, "Türkiye'nin en zengin illerinden biri olan" Suriye ile yetinerek, Osmanlı genel borcundan almayı tasarladıkları birkaç milyon franktan vazgeçmelerini öneriyordu¹³⁸.

1922 yılı sona ererken, Lozan'da, malî konularla ilgili görüşmeler bir duraklama dönemine girmişti. Bu konularla yakından ilgilenen Fransız hükümeti, Türklerle özel bir anlaşmaya varmayı umuyor, Barrère'in tavsiyesiyle, General Pellé'yi ve Lozan'daki kendi maliye uzmanlarından birini ivedilikle Ankara'ya göndermeyi öneriyordu. Fakat Lord Curzon'la İtalyan temsilcisi, o sırada böyle bir davranışın Bağlaşıklar'ın Türklerin ayaklarına kapandığı etkisini yaratacağını öne sürerek, Fransız önerisini reddediyorlardı¹³⁹. Buna rağmen, Fransız devlet başkanı Raymond Poincaré, İzmir'deki Fransız Konsolosu aracılığıyla bu konuda Başbakan Hüseyin Rauf'a baş-

¹³⁶ FO/7967/E 14392, İsmet Paşa'dan Ankara'ya telyazısı, Lozan, 22.12.1922; FO/9120/E 130, BMM gizli oturumu, Ankara, 1.1.1923; Cebesoy, s. 198.

¹³⁷ BMM.ZC., C. 24, s. 523, Rauf Bey'in söylevi, 3.1.1922; Cebesoy, s. 198-205; Soysal, s. 97-98; Aydemir, s. 106-107; FO/9063/E 1273 İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 1.2.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

¹³⁸ *Vakit*, 18.1.1923; FO/9121/E 1145.

¹³⁹ FO/9058/E 2, CP No. 831, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 30.12.1922.

vuruyor, ancak Rauf Bey, Fransa'nın Lozan'da Türkiye'yi destekleyeceğine dair Franklin-Bouillon'un verdiği güvenceye değinerek, bunun henüz gerçekleşmediğini belirtiyor; Poincaré'nin verdiği sözün bundan öteye gitmediğini ima ediyor, Fransızları, mali konularda güçlük çıkararak kapitalist çıkarlarına hizmet etmekle suçluyordu¹⁴⁰.

1923 Ocak ayının ikinci haftasının sonuna doğru, bütün önemli mali konularda hâlâ bir anlaşmaya varılamıyordu¹⁴¹. Ocak ortalarına doğru Bompard, bu sorunlara bir çözüm bulabilmek umuduyla, Türk temsilcileriyle gizli görüşmelere başlıyor, ancak başarı sağlayamıyordu. Onun bu çabaları Türklere daha çok cesaret veriyor; Türk tezinde direnirken, petrol imtiyazları konusunda Birleşik Amerika'nın desteğini kazanmaya çalışıyorlardı¹⁴². Esasen Amerikalılar da Türkleri teşvik etmekten geri kalmıyorlardı¹⁴³. Sonuçta İsmet Paşa, malî ve ekonomik sorunların, barışın imzalanmasından sonra çözülmesini öneriyorsa da, Lord Curzon bunu reddediyordu¹⁴⁴.

(vii) Kapitülasyonlar Sorunu

Lozan'da kapitülasyonlar konusunda anlaşmaya varmak imkânsız bir hale geliyordu. Uzun yıllar boyunca çeşitli padişahların adalet, ticaret ve maliye sektörlerinde yabancılara vermiş oldukları, bu devlet ve ulus-üstü ayrıcalık hakları, zamanla Türkiye'nin ulusal varlığını sarsmaya başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı patladığı zaman, Osmanlı hükümeti, kapitülasyonları tek taraflı olarak ortadan kaldırmışsa da, büyük devletler, bu davranışı onaylamamışlardı. Şimdi, ulusal egemenliğe dayanan yeni bir Türkiye devleti vardı ve bu devlet, kapitülasyonları tanımıyordu; ama bu görüşü Lozan'da büyük devletlere kabul ettirmek büyük bir mesele idi.

Garroni'nin başkanlığındaki ilgili komisyon, 2 Aralıkta kapitülasyonlar sorununu görüşmeye başlarken, ilkin komisyon başkanı

¹⁴⁰ FO/9063/E 1273, Fransız Konsolosundan Rauf Bey'e yazı, İzmir, 27.1.1923.

¹⁴¹ FO/9059/E 598, Dışişleri Bakanlığından Henderson'a telyazısı, Londra, 11.1.1923.

¹⁴² FO/9059/E 590, E 814; FO/9062/E 1089, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 13.1.1923; Grew, 22.11.1922.

¹⁴³ CP No. 1599, Bakanlıklararası toplantı, Londra, 8.2.1923; Child, 31.11.1922.

¹⁴⁴ CP No. 840, Curzon'dan Crowe'a telyazısı, Lozan, 26.12.1922.

söz alarak, kapitülasyonların, yasama ve yargı alanlarında Türkiye'nin bağımsızlığı ve egemenliğiyle bağdaşacak ve onun yetkisine girecek kişilere güven verecek garantilerle değiştirilmesi gerektiğini açıklıyor; sorunu çözmek için üç talî komisyon kurulmasını öneriyordu. Ona karşılık veren İsmet Paşa, kapitülasyonların, bir ulusun bağımsızlığıyla bağdaşamayacağını Garroni'nin de kabul ettiğini ileri sürerek, bunların özünün değil, adının kaldırılması amacını güden görüşmelere katılmayı reddediyor; Türkiye'deki yabancıların durumunun tüm uygar ve bağımsız ülkelerde yürürlükte olan genel yasalara benzeyen yasalarla güvence altına alındığını, Türk delegasyonunun ancak bu ilkeye göre talî komisyonda çalışabileceğini belirtiyordu. Ona karşılık veren Lord Curzon, kapitülasyonların antlaşma haklarına dayandığını, tarafların birbirlerine danışmadan ve kapitülasyonların yerine yeni bir sistem koymadan onları kaldıramıyacaklarını anlatmaya çalışıyor; Curzon'un bu görüşünü yalnız Bağlaşklar değil, Amerikan temsilcisi de destekliyordu. İsmet Paşa, Curzon'a verdiği cevapta, talî komisyonun, Türkiye'deki yabancılar konusunda devletler hukuku genel kurallarına göre karşılıklı ticaret anlaşmaları imzalanması olanaklarını araştırmasını öneriyordu¹⁴⁵.

O günden itibaren Türkler, bu talî komisyonun çalışmalarını her vesile ile kösteklemekten geri kalmıyorlardı; çünkü ne şekilde olursa olsun, kapitülasyonları kabul etmemeye kararlıydılar¹⁴⁶. Türk delegasyonu, bu konuda Lozan'da bir köstekleme siyaseti uygularken, Türk basını da, kapitülasyonları sürdürme yönündeki çabaların arkasında bulunduğu Fransızlara karşı sistemli bir mücadele açıyordu¹⁴⁷.

Türklerin en çok itiraz ettiği, yabancıları Türk yargısının yetkilerinden muaf tutan adli kapitülasyonlardı. Bu sorunu incelemekle sorumlu olan Sir Horace Rumbold başkanlığındaki talî komisyon, altı oturum yaptıktan sonra nihayet 28 Aralık 1922'de bir çıkmaza giriyordu. Bağlaşklar'ca ileri sürülen her öneri, Türk egemenliğini

¹⁴⁵ FO/7965/E 13525; FO/7968/E 14399, DBFP 1/XVIII, s. 360; Cmd., 465-480, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 2 ve 3.12.1922.

¹⁴⁶ FO/7966/E 13802, DBFP 1/XVIII, s. 383-384, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 10.12.1922.

¹⁴⁷ FO/7919/E 14507, Türk basını, 11 ve 18.12.1922.

ihlâl ettiği görüşünde direnen Türk temsilcileri tarafından reddediliyordu. İsmet Paşa, Türkiye'deki yargı sisteminin, dünyada en iyi yönetilen ülkelerin yargı sisteminin ayarında olduğunu ileri sürüyor; bu sistemin değiştirilmesi, yabancı yargıçların Türkiye'de görevlendirilmesi ve hattâ geçici bir sistemin uygulanmasıyla ilgili her türlü öneriyi, Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığına karşı bir saldırı olarak nitelendiriyor; Barrerè, Bompard ve Curzon'un sürekli baskılarına rağmen, boyun eğmiyordu¹⁴⁸; çünkü kapitülasyonlar, "Türk egemenliği ve bağımsızlığını en açık bir şekilde kısıtlayan" bir sembol olmuştu¹⁴⁹.

Buna bir çözüm yolu bulmak için 6 Ocak 1923'te harcanan çabalar da olumlu bir sonuç vermiyor; İsmet Paşa, daha önceki tutumundan zerre kadar ayrılmıyordu¹⁵⁰. Bunun üzerine, Lord Curzon, daha sonra Amerikan temsilcisi Child'la birlikte onu ziyaret ederek, Bağlaşıkların, tüm kapitülasyonları kaldırmaya ve bu konuda antlaşmaya bir madde koymaya hazır olduklarını, buna karşılık, Türk adli sisteminin geliştirilmesi gereken süreyi kapsamak üzere, kendilerinin onaylayacağı geçici bir sistemin kabulünü istediklerini; bu konuda bizzat Türkler tarafından yapılacak önerilerin bir protokol halinde antlaşmaya ekleneceğini; bu olmazsa, Bağlaşıklar'ın bizzat kendilerinin kaleme alacağı hükümlerin konacağını söylüyor; İsmet Paşa bu öneriyi de kabul etmezse, Türkiye'nin ekonomik kalkınması için "tek bir Amerikan doları, tek bir İngiliz şilini" verilmeyeceğini söylüyordu¹⁵¹. Ama, bu şantaj da İsmet Paşa'yı etkilemiyor; Türk başmurahtası, 16 Ocak 1923'te Curzon ve Child'a ayrı ayrı gönderdiği mektuplarda, Türkiye'nin, diğer ülkelerde yürürlükte olan adli sistemden değişik bir sistemi asla kabul edemeyeceğini bildiriyordu¹⁵². Ankara'da da Başbakan Hüseyin Rauf, aynı kesin görüşü Fransız diplomatik temsilcisi Mougine'e tekrarlıyor; BMM hükü-

¹⁴⁸ FO/7968/E 14529, E 14601; FO/9059/E 671, Cmd., s. 480-508, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan 28.12.1922; PRFRUS, 936-938.

¹⁴⁹ FO/9058/E 2, diplomat Lindsay'in derkenarı, 30.12.1922.

¹⁵⁰ FO/9058/E 305; FO/9050/E 807, DBFP 1/XVIII, s. 431-432, Cmd., s. 508-520, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı ve tutanaklar, Lozan, 6.1.1923.

¹⁵¹ FO/9059/E 726, DBFP 1/XVIII, s. 448-449, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 15.1.1923; PRFRUS, s. 951-953.

¹⁵² FO/9059/E 815, İsmet Paşa'nın mektubu, Lozan, 16.1.1923.

metinin, adli kapitülasyonları kabul etme yetkisine sahip olmadığını belirtiyordu¹⁵³.

(viii) *Konferansın Bunalımlı Dönemi*

1922 yılı Aralık ayı ortalarına doğru, Lord Curzon, ileride Türklere teslim edilecek bir antlaşma tasarısı üzerinde çalışmaya başlıyordu. Yalnız bu tasarıdan doğacak bazı gerekli noktaların tartışılmasını kabul edecekti¹⁵⁴. Zaten antlaşmanın imzalanmasını çabuklaştırmak için bu arada Raymond Poincaré tarafından sıkıştırılıyordu. Fransız temsilcisi Mougin'in Ankara'dan gönderdiği ve "Ankara'daki aşırı görüşlülerin zemin kazanmaya başladıkları" iddiasında bulunan rapor, buna neden teşkil ediyordu. Oysa, Barrère'in kendi hükümetine bildirdiğine göre, İsmet Paşa uzlaşıcı bir tutum uyguluyordu¹⁵⁵.

Fransız temsilcisinin bu iyimserliğine rağmen genel durum hiç de onun tahmin ettiği gibi değildi. İsmet Paşa, 18 Aralıkta Ankara'ya gönderdiği kapalı telyazısında, Türk yönetiminin ve ordunun hazırlıklı olmasını öneriyor, "dört bir yandan bunalımlarla çevrili bulunuyoruz" diyordu¹⁵⁶. İki gün sonra gönderdiği telyazısında, Boğazlar sorunu ve Bağlaşıkların askerden arındırılmış kesimleri kendi denetimleri altında tutmak istemeleri yüzünden konferansın kesintiye uğraması ihtimali olduğunu Ankara'ya duyuruyor¹⁵⁷; 23 Aralıkta gönderdiği telyazısında ise Bağlaşıkların, malî ve adli kapitülasyonları sürdürerek, bunların yalnız adlarını değiştirmek istediklerini bildiriyordu. İsmet Paşa'ya göre, Bağlaşıklar, Türkleri korkutmaya, "çürük ve küstah" dileklerini görüşmeye zorlamakla yavaşça "bir bataklığa sürüklemeye" çalışıyorlardı. Hemen her sorunda Türkler sıkıştırılıyorlardı¹⁵⁸. Buna karşılık veren Başbakan Hüseyin Rauf, Türk ordusunun her ihtimale karşı hazır olduğunu bildiriyor¹⁵⁹;

¹⁵³ FO/9063/E 1273, Nevile Henderson'dan Lord Curzon'a telyazısı, İstanbul, 29.1.1923.

¹⁵⁴ FO/7967/E 14125, DBFP 1/XVIII, s. 392-393, Lord Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 16.12.1922.

¹⁵⁵ FO/7967/E 14143, Diplomat Phipps'ten Lord Curzon'a telyazısı, Paris, 17.12.1922.

¹⁵⁶ FO/7967/E 14392, İsmet Paşa'dan Ankara'ya telyazısı, Lozan, 18.12.1922.

¹⁵⁷ FO/7968/E 14526, İsmet Paşa'dan Ankara'ya telyazısı, Lozan, 20.12.1922.

¹⁵⁸ FO/7967/E 14392, İsmet Paşa'dan Ankara'ya telyazısı, Lozan, 23.12.1922.

¹⁵⁹ FO/7967/E 14392, Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya telyazısı, Ankara, 24.12.1922.

Istanbul'da Refet Paşa, İngiliz diplomatik temsilcisi Henderson'la görüşürken, Türklerin, Lord Curzon'a güveni olmadığını, çünkü kendilerine "temiz bir barış vermek istemediğine inandıklarını" açıklıyordu ¹⁶⁰.

1922 Aralık ayının sonuna doğru durum öylesine bunalımlı bir noktaya geliyordu ki, Lord Curzon, İngiliz askerî makamlarını, her türlü tedbirin alınması ve olağanüstü bir durum ortaya çıkarsa uygulanabilecek bir harekât plânı hazırlanması yolunda uyarıyordu ¹⁶¹. 26 Aralıkta İsmet Paşa ile görüşürken, Türk başdelegesi, Bağlaşıklar'ın olmayacak isteklerde bulunarak Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlık haklarını incittiklerinden yakınıyordu. Buna karşılık veren Curzon, İsmet Paşa'yı, barışa sırt çevirmekle suçluyor, uyguladığı siyasanın, Türkiye'nin mahvına yol açacağını öne sürüyordu. Curzon, Bağlaşıklar'ın yakında Türk delegasyonuna bir barış tasarısı sunacaklarını; bunu kısa bir süre içinde kabul ya da reddetmeleri gerektiğini; reddederlerse, bütün belgelerin yayımlanacağını ve dünya kamuoyunun, sorumluluğun kime ait olduğunu saptamaya çağrılacağını bildiriyordu. İsmet Paşa ise, arazi sorunlarının henüz bir çözüme bağlanmadığından yakınarak, bu sorunların, diğer çözülmemiş sorunlarla birlikte ele alınıp ayrı ayrı çözümlerini öneriyor, ancak Lord Curzon bu öneriyi kabul etmiyerek kendi görüşlerinde direniyordu ¹⁶².

1923 Ocak ayının ilk haftasında, tazminat konusunu görüşmek üzere İngilizlerle Fransızlar arasında Paris'te yapılan konferansın başarısızlığa uğraması üzerine, Ankara'nın tutumunda bir sertleşme görülüyordu. Başbakan Hüseyin Rauf, yaptığı sert bir konuşmada, Türkiye'nin *Misak-ı Milli*'den asla ayrılmıyacağını bir kez daha belirtiyor; tazminat konusunda İngilizlere içerleyen Fransızlar, siyalarını değiştirerek Türkleri desteklemeye başlıyorlardı ¹⁶³. Bu yeni gelişme karşısında Türkler, Lozan Konferansının sonucu konusunda

¹⁶⁰ FO/7968/E 14375, DBFP 1/XVIII, s. 404-405, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 24.12.1922.

¹⁶¹ FO/7967/E 14392, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 26.12.1922.

¹⁶² FO/7968/E 14471, DBFP 1/XVIII, s. 415-416, Curzon'un İsmet Paşa ile yaptığı konuşma, Lozan, 26.12.1922; Ronaldshay, s. 331.

¹⁶³ FO/9060/E 877, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 6.1.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

daha iyimser görünüyorlar; Bağlaşıklar arasındaki birliğin bozulduğuna ve kendi görevlerinin kolaylaştığına inanıyorlardı¹⁶⁴.

Ocak ayının ikinci haftasında, Fransızların Ruhr bölgesini işgal etmeleri üzerine, Lord Curzon, konferansı ivedilikle sona erdirmeye çalışıyor¹⁶⁵; Türklere yeni tavizler verilmesine taraftar görünen Bompard ve Garroni'nin geciktirme taktiklerini gözönünde tutarak, Lozan'ı terketmek tehdidini savuruyor; bir yandan da kendi hükümetine başvurarak, İngiliz işçileriyle uğraşmak üzere en kısa zamanda Londra'ya dönmek istendiğine dair kendisine talimat gönderilmesini rica ediyordu¹⁶⁶. Bunun üzerine, İngiliz Başbakanı Bonar Law, 15 Ocakta Lord Curzon'a gönderdiği telyazısında, onun bu isteğini aynen yerine getiriyordu¹⁶⁷.

Ruhr bölgesindeki olaylar yüzünden güç durumda kalan Fransızlar, Lozan'da ne pahasına olursa olsun ivedilikle bir anlaşmaya varılmasını istiyorlardı¹⁶⁸. Bompard'ın Curzon'a anlattığına göre, Bağlaşık'ların üzerinde ısrarla durdukları 24 noktada Poincaré, Türklere kayıtsız şartsız teslim olmayı tasarlıyordu; çünkü yeniden örgütlenen Yunan ordusunun Doğu Trakya'ya yürümesi ihtimalinden korkuyordu. Böyle bir felâketi önlemek için yapılacak her fedakârlığın yerinde olacağına inanan Poincaré, General Pellé'yi görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya göndermek önerisini tekrarlıyor¹⁶⁹; fakat Lord Curzon, Bompard'ın da kabul ettiği gibi, Ruhr bunalımının bir yankısı olarak nitelediği Fransız önerisini reddediyordu.

Bunun üzerine Bompard, Türkler antlaşmayı imzalamaya yanaşmadıklarına göre, ne pahasına olursa olsun, Bağlaşık'ların yeni bir tasarı kaleme almaları görüşünü ileri sürüyor; Lord Curzon ise,

¹⁶⁴ FO/9120/E 302, DBFP 1/XVIII, s. 432-433, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul 7.1.1923.

¹⁶⁵ CP No. 48, Curzon'dan Crowe'a telyazısı, Lozan, 10.1.1923.

¹⁶⁶ FO/9059/E 590, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 13.1.1923.

¹⁶⁷ *A. g. e.*, Bonar Law'dan Curzon'a telyazısı, Londra, 15.1.1923.

¹⁶⁸ FO/9059/E 726, DBFP 1/XVIII, s. 448-449, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 15.1.1923; PRFRUS, s. 951-953.

¹⁶⁹ FO/839/38/368, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Nicolson'un derkenarı, 5.12.-1922; FO/9060/E 871, DBFP 1/XVIII, s. 458-460, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan 21.1.1923; FO/8826/C 2215, İngiliz diplomatik temsilcisi Bentinck'ten Curzon'a yazı, Atina, 24.1.1923.

Garroni ve Bompard'ın konferansı daha fazla geciktirmek yönündeki manevralarına karşı koymak kararını alıyordu¹⁷⁰. Onlarla yaptığı görüşmede, İngiliz delegasyonunun bir hafta sonra Lozan'dan ayrılacağını, dolayısıyla antlaşma tasarısının o tarihten önce Türklere verilmesi gerektiğini belirtiyor, bu görüşü kabul edilmezse, onların davranışları konusunda ayrıntılı bir açıklama yayımlayarak, sorumluluğu ilgililerin omuzlarına yükleyeceği tehdidini savurunca, önerisi kabul ediliyordu.

Bu arada Türklerin söz konusu antlaşmayı derhal imzalamıyarak, bir ihtimalle yeniden düşmanca davranışlara girişecekleri tahminini yürüten Lord Curzon, Fransızların, onlardan ölçülü davranmalarını isteyecekleri umudunu dile getiriyor, aksi halde Fransızlarla İngilizler arasında Doğuda ortaya çıkacak anlaşmazlığın, Fransızların Ruhr bölgesindeki davranışlarına karşı İngilizlerin son hoşgörü duygularını ortadan kaldıracığına inanıyordu. Lord Curzon'a göre, Türkler, "yeniden örgütlenmiş olan Yunan ordusundan çok korkuyorlardı"¹⁷¹. Buna rağmen, Curzon'un tahmini gerçekleşmiyordu; çünkü BMM, 29 Ocakta yaptığı gizli oturumda, her ne pahasına olursa olsun, yeni bir savaştan kaçınılması kararını alıyor; İsmet Paşa'ya gönderilen direktifte, konferansın kesintiye uğraması yerine ertelenmesini istemesi ve gerekirse ertelenme süresince herhangi bir askerî harekâta bulunulmayacağına dair güvence vermesi bildiriliyordu¹⁷².

(ix) *Lord Curzon'un Hazırladığı Antlaşma Tasarısı*

30 Ocakta Fransız ve İtalyan temsilcileri, daha önce Lord Curzon tarafından hazırlanan antlaşma tasarısı hakkında İsmet Paşa'ya aydınlatıcı bilgi veriyorlardı. Bu antlaşma tasarısının hükümleri kısaca şöyle idi: Türkiye'nin Trakya'daki sınırı, kuzeyde, Neuilly Antlaşmasında saptanmış olan Bulgar sınırından, batıda Meriç ırmağının batı kıyısından başlayacak; Yunan yönetiminde kalacak

¹⁷⁰ FO/9060/E 868; FO/839/17/204, DBFP 1/XVIII, s. 461-462; Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazıları, Lozan 22 ve 24.1.1923; DDI (i), No. 389 ve 400.

¹⁷¹ FO/9061/E 1009, DBFP 1/XVIII, s. 466-470, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 24.1.1923. Garroni, Curzon'un planını beğeniyordu. DDI (i), No. 408-409.

¹⁷² FO/9121/E 1194; CP No. 160, DBFP 1/XVIII, s. 480-481, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 30.1.1923.

olan Karaağaç dışında, Edirne Türk sınırları içine alınacak; sınırın her iki yakasında saptanacak bir bölge askerden arındırılacak; Türkiye, Ege Denizi'ndeki tüm adaları bırakacak, ancak İmroz ve Bozcaada, yerel özerklik verilmesi şartıyla Türkiye'ye bırakılacak; Türkiye'nin Suriye ile olan sınırı, Türkiye ile Fransa arasında saptandığı gibi kalacak; Irak'la olan sınırı ise, Cemiyet-i Akvam Konseyi'nin kararına bırakılacak¹⁷³; Boğazlar sorununda Türkiye, Bağlaşık önerilerini, Boğazlar özel Konvansiyonunu kabul edecek; kapitülasyonlar kaldırılmakla birlikte, Türkiye'deki yabancıları adli ve diğer alanlarda koruyucu hükümleri kapsayan bir protokol antlaşmaya eklenecek; yabancı yargıçlar, beş yıl süre ile Türk yargıçlarıyla birlikte yargı görevini yürütecekler; Türkiye; Suriye, Irak, Hicaz, Arap bölgeleri, Mısır, Sudan, Libya ve Kıbrıs üzerindeki haklarından vazgeçecek¹⁷⁴.

Bompard, Türk baş delegesiyle yaptığı özel bir görüşme sırasında, antlaşma tasarısının kesin olmadığını, Fransız hükümetinin bu tasarıda bazı değişiklikler yapılmasıyla ilgili herhangi bir öneriyi incelemeyi reddetmeyeceğini söyleyerek uzlaşma yolunu açık tutmaya çalışıyor; bu davranışıyla Türkler üzerinde, Bağlaşıklar arasında dayanışma olmadığı izlenimini yaratıyordu¹⁷⁵. Esasen Poincaré de Ankara'ya gönderdiği bir mesajda, aynı görüşleri dile getiriyor; konferansın kesilmesini ve savaşın yeniden başlamasını önlemek amacıyla davrandığı özürünü ileri sürüyor¹⁷⁶; ancak bu davranış Londra'da öfkeyle karşılanıyordu¹⁷⁷.

31 Ocak 1923 sabahı, antlaşma tasarısı resmen Türklere tevdi ediliyor; üç ana komisyonun başkanları ve diğer delegeler, İsmet Paşa'yı, bu tasarıyı kabule davet ediyorlardı. Kapitülasyonlar, malî konular, tazminat ve Musul sorunlarıyla ilgili maddelere itiraz etti-

¹⁷³ Doğu sınırı konferansta görüşme konusu olmamıştı.

¹⁷⁴ FO/9062/E 1178, E 1202; FO/839/17/1333, Curzon'dan Lindsay'a yazı, Lozan, 28.1.1923, Antlaşma tasarısı ve telyazısı, Lozan, 30.1.1923.

¹⁷⁵ Cumming, s. 203.

¹⁷⁶ FO/9063/E 1386, Crewe'den Curzon'a yazı, Paris, 4.2.1923.

¹⁷⁷ *Le Temps*, Paris, 28 ve 30.1.1923; FO/9063/E 1342, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 28.1.1923; FO/9062/E 1232, Crewe'un Curzon'la telefon konuşması, Paris, 31.1.1923; Cumming, s. 206.

ğini daha önce Bompard'a bildirmiş olan İsmet Paşa¹⁷⁸, antlaşma tasarısındaki bazı isteklerin ilk kez ileri sürüldüğünü belirterek, cevap hazırlamak için kendisine 8 gün mühlet verilmesini istiyordu.

İsmet Paşa'nın imza yetkisine sahip olduğuna inanan ve bu yanlış inancı İstanbul'daki İngiliz diplomatik temsilcisi Henderson tarafından da desteklenen Lord Curzon, buna karşı çıkıyor¹⁷⁹; fakat Poincaré'nin Türklerle ayrı bir barış antlaşması imzalamak niyetinde olduğuna dair verdiği demeç¹⁸⁰ ve Garroni'nin de aynı yolu izlemesi ihtimalini ve konferans kesilirse, birkaç gün daha beklemeyerek barışı önlemekle suçlandırılabilceğini gözönünde tutarak, Londra'ya hareketini kısa bir süre ertelemek kararını alıyordu¹⁸¹. 1 Şubat'ta İsmet Paşa ile görüşürken, açık tartışma zamanının geçtiğini, antlaşmanın saptanan tarihe kadar imzalanması gerektiğini, o tarihten hemen sonra Lozan'dan ayrılacağını belirtiyor; buna karşılık veren İsmet Paşa, arazi sorunlarıyla ilgili noktalara, kapitülâsyon ve malî konularla ilgili maddelere değiniyorsa da, Lord Curzon, Bağlaşık-lar'ca koşulan şartların kabulünde direniyordu. Türklerin bu arada Lozan'daki bir mühürçüden birinci sınıf bir mühür ısmarlamış olmaları Lord Curzon'u, antlaşma tasarısını imzalamak niyetinde olduklarına inandırmıştı¹⁸².

Lord Curzon'un kaleme aldığı antlaşma tasarısı Türkler tarafından kabul edilemezdi, çünkü tasarının birçok noktaları, Türkiye'nin adli, malî ve ekonomik bağımsızlığına aykırıydı. Türk milliyetçileri Ankara'da, Bağlaşık-lar'ın saldırısından uzakta, kendilerini güven içinde hissediyorlar¹⁸³, esasen Antant Devletlerinin, Lozan'da çözüme bağlanamamış olan sorunlardan ötürü yeni bir savaşa girmek niyetinde olmadıklarına inanıyorlardı. Bu yüzden İsmet Paşa, ant-

¹⁷⁸ FO/9062/E 1214, DBFP 1/XVIII, s. 482-484, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 30.1.1923; DDI (i), No. 428 ve 430.

¹⁷⁹ FO/839/17/1333, E 1357, Curzon'dan Lindsay'ye telyazısı, Lozan, 30 ve 31.1.1923.

¹⁸⁰ FO/9062/E 1232, Crewe'un Curzon'la telefon konuşması, Paris, 31.1.1923.

¹⁸¹ FO/9062/E 1240; FO/838/17/1357, DBFP 1/XVIII, s. 484-486, Cmd., s. 426-427, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Lozan, 31.1.1923; PRFRUS, s. 962-964; DDI (i), No. 435.

¹⁸² FO/9063/E 1315, DBFP 1/XVIII, s. 490-491, Cmd., s. 447-485, Curzon'un İsmet Paşa ile yaptığı konuşma, Lozan, 1.2.1923; PRFRUS, s. 966.

¹⁸³ FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

laşma tasarısı hakkında Ankara'ya bilgi gönderince, Başbakan Hüseyin Rauf, tasarıda kabul edilemeyecek şartlar bulunduğunu, konferansın dağılması üzerine, Türkler aleyhindeki durumun ve İstanbul'un belirsiz bir süre yabancı işgalinde kalmasına dayanılmıyacağını Bağlaşıklar'a bildirilmesini; Avrupa ve Amerika kamuoyunun, barışın hangi nedenlerden ötürü yapılmadığı konusunda aydınlatılmasını; gözleri Musul petrollerinde olan İngiliz kapitalistlerinin ihtirasları için tüm İngiliz ulusunun yeni fedakârlıklara itildiğini herkesin bilmesi gerektiğini; Fransız ulusunun, İstanbul'da Türk yasalarına göre kurulan birtakım firmaların Lozan'da Fransız diplomasisini alet olarak kullanarak, Türk ulusunu soymaya çalıştıklarının ve böylece barışı tehlikeye düşürdüklerinin etraflıca anlatılmasını; Yunan hükümeti, büyük devletlerce, Yunan ordusunun Anadolu'da hiç bir askerî neden olmaksızın yaptığı bunca yıkım ve ezgiye karşılık tazminat ödemeye zorlanmadığı halde, bu devletlerin, kendi uyrukları için Türkiye'den tazminat istemeye kalkışmalarının insanlığın vicdanında onaylanmayacağını belirtilmesini; Bağlaşıkların antlaşma tasarısına karşılık olarak derhal bir Türk tasarısı hazırlanmasını ve Türklerin ancak bu tasarıya göre barışı imzalayacaklarının açıklanmasını; Bağlaşıklar arasındaki birliği bozmak için Musul sorununun çözümlenmesi için plebisite baş vurulacağı ve Türklerin petrolleri işletmek için görüşmelere hazır olduklarının ilân edilerek, Birleşik Amerika ile ayrı bir anlaşma yoluna gidilmesini; bu esaslar çerçevesinde görüşmelerin sürdürülmesi mümkün görünmüyorsa ve Türk tasarısı kabul edilmezse, Türk hey'etinin Ankara'ya dönmesini İsmet Paşa'ya bildiriyordu¹⁸⁴.

3. LOZAN KONFERANSI YARIDA KALİYOR

Bundan sonraki günlerde, aradaki anlaşmazlıkları gidermek için İsmet Paşa ile birçok görüşmeler yapan Bağlaşık temsilcileri, onu hangi noktalarda memnun edebileceklerini saptamak amacıyla, 2 Şubat'ta kendi aralarında bir toplantı yapıyor, Türkiye'de uygulanacak adli rejim konusunda yeni bir formül hazırlıyorlardı. Lord Curzon, Türkiye'den istenen 12 milyon sterlin tutarındaki savaş tazminatından vazgeçilerek, Türkiye'ye ait olan ve 1914 yılı Ağus-

¹⁸⁴ Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya telyazısı, Ankara, 3.2.1923; Cebesoy, s. 229-231.

tosunda İngiltere hükümetince el konulan iki savaş gemisinin bedelinin, Bağlaşıkların isteklerini karşılamak üzere karma bir fona yatırılması önerisinde bulunuyordu.

Türk delegeleri, 4 Şubat 1923'te sundukları karşı tasarıda¹⁸⁵, sınırlar, Trakya, adalar ve Boğazlar'la ilgili koşulları; Karaağaç, Meriç demiryolu, İmroz ve Bozcaada, Gelibolu garnizonu ve Anzakların mezarları konusunda Bağlaşıkların önerilerini kabul ediyor; Musul sorununun bir yıl süre ile ertelenerek doğrudan doğruya Türkiye ile İngiltere arasında görüşülmesini; adli kapitülasyonlar konusunda yabancıların Türkiye'deki durumlarına ilişkin olarak Bağlaşıklar'ın hazırladıkları formülü reddederek, kendi karşı formüllerini ileri sürüyor ve tasarıdaki malî ve ekonomik sorunlarla ilgili maddelerin daha sonra görüşülmek üzere antlaşmadan çıkarılmasını öneriyorlardı.

Lord Curzon'un, Türklerin Musul sorunuyla ilgili önerilerini kabul etmesine rağmen, adli kapitülasyonlar konusunda Bağlaşıklar hiç bir ödün vermiyorlar; Bompard'ın önerisi üzerine, ekonomik sorunlarla ilgili bazı maddelerin ertelenmesi kararını alıyorlardı. İsmet Paşa, Lord Curzon'un Musul'la ilgili demecini kabul ediyor; fakat diğer konularda hiç bir tavize yanaşmıyordu. Onun bu davranışını Lord Curzon, "inanılmaz"; Bompard ise, "bir cürüm" olarak niteliyor; İsmet Paşa, Bompard'a verdiği karşılıkta, Türkiye'yi köle durumuna düşürmeye çalıştıklarını, adli kapitülasyonlar konusunda Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliğine saygı gösterilmediğini belirtiyordu. Fransız, İtalyan ve Amerikan temsilcilerinin son dakikada, gerek konferans salonunda gerekse garda, taraflar arasında yapmaya çalıştığı arabuluculuk deneylerine rağmen, anlaşmaya varılamıyor ve İngiliz delegasyonu, Lozan'dan ayrılıyordu¹⁸⁶.

Konferans, İngiltere'den çok Fransa ve İtalya'yı ilgilendiren adli rejim, ekonomik kapitülasyonlar ve Türk-Yunan savaş tazminatı

¹⁸⁵ Cmd., s. 837-841.

¹⁸⁶ FO/9063/E 1341, DBFP 1/XVIII, s. 494, Curzon'un derkenarı, Lozan, 2.2.1923; DDI (i) No. 455; FO/9064/E 1471, E 1509, E 1528, CP No. 220, Curzon'dan Dışişleri Bakanlığına telyazısı, Paris 5.2.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923; *Daily Telegraph*, 7.2.1923. Son dakikada yapılan pazarlıklarla ilgili olarak bkz. DFBB 1/XVIII, s. 495-497 ve 504-507; Cmd., s. 832-853; PRFRUS, s. 968-969; DDI (i) No. 143, 231, 291 ve 451.

konularında kesintiye uğrayordu¹⁸⁷. Bu arada basına bir demeç veren İsmet Paşa, özellikle ekonomik konularla ilgili hükümleri kabul etmediğini belirtiyor, şöyle diyordu:

“Vatanım için iktisadî kölelik kabul etmeyi reddederim. Bağlaşıklar’ın ileri sürdüğü talepler, memleketimin ekonomik kalkınmasıyla ilgili tüm imkânları kaldırarak bütün ümitlerimizi yok edecek”¹⁸⁸.

Daha sonra, Amerika’nın İstanbul’daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol’le görüşürken, İsmet Paşa, Bağlaşıklar’a “imzalı, fakat boş bir çek vermek isteğinde olmadığını” bildiriyor; iyice anlayamadığı ekonomik hükümleri kapsıyan bir antlaşma tasarısını derhal imzalaması için yapılan baskının, İngilizlerin barışla ilgili niyetlerinde içten olmadıkları konusundaki kuşkularını yeniden uyandırdığını belirtiyordu¹⁸⁹. İsmet Paşa, barışın imzalanmaması sonucunda ortaya çıkan yeni durumda, Mudanya Bırakışmasının yürürlükte kalacağını, çağrılı devletlerden yazılı bir belge alıncaya kadar, konferansın ancak kesintiye uğramış sayılacağı umudunu dile getiriyordu¹⁹⁰. Öte yandan, Mustafa Kemal, basına verdiği bir demeçte, konferansın Türk çıkarlarına karşı davranan Fransız ve İtalyan hey’etlerinin, İngiliz delegasyonu ile âdeta yarış ettiklerini; Türkiye’nin, tam bağımsızlığı hedef tutan bir barış istediğini bildiriyor¹⁹¹; 7 Şubatta Balıkesir halkına hitaben yaptığı konuşmada özetle şöyle diyordu:

“... biz, hukuk-u meşru ve hayatiyetimizi dünyay-ı medeniyet ve insaniyete tasdik ve teslim ettirmek için çalışıyoruz... (bunda) icap eden her türlü tedbirlere tevessülde tereddüt göstermeyeceğiz”¹⁹².

¹⁸⁷ FO/9065/E 1631, İsmet Paşa’dan Ankara’ya rapor, Lozan, 5.2.1923.

¹⁸⁸ *New York Times*, 5.2.1923; Karacan, s. 208; Aydemir I, s. 244.

¹⁸⁹ FO/9065/E 1717, DBFP 1/XVIII, s. 541-542, Henderson’dan Curzon’a telyazısı, İstanbul, 12.2.1923.

¹⁹⁰ FO/9064/E 1453, İngiliz temsilcisi Bentinck’ten Curzon’a telyazısı, Lozan, 5.2.1923; Karacan, s. 208-213.

¹⁹¹ Mustafa Kemal’in basına verdiği demeç, 30.1.1923, 5 ve 6.2.1923, ASD II, s. 81-82 ve 93; ASD III, s. 59-60; *İzmir Yollarında*, s. 67-70 ve 90-92; *Akşam*, 6.2.1923.

¹⁹² Mustafa Kemal’in Balıkesir’de yaptığı konuşma, 7.2.1923; ASD II, s. 97; *İzmir Yollarında*, s. 93-103.

Mustafa Kemal, 17 Şubatta, İzmir İktisat Kongresini açarken de şöyle diyordu :

“... biz, memleketimizi esirler ülkesi yapamayız... Halâ muhataplarımız, eski Osmanlı Devletinin tarihe mal olduğunu ve bugün yeni bir Türkiye Devletinin kurulduğunu ve bunu kuran ulusun çok azimli bulunduğunu; tam bağımsızlık ve egemenliğinden zerre kadar fedakârlık yapamayacağını anlamıyorlar... Hiç kimseden fazla birşey istemiyoruz. Dünyada her uygar ulusun tabiatıyla malik olduğu şeylerden bizi mahrum etmemelidirler; çünkü haklarımız tabiidir, meşrudur, makuldur ve bize lâzımdır. Biz bu haklardan vazgeçemeyiz ve ne kadar haklı isek, bu hakkımızı savunmak ve korumak için memleketimizin, ulusumuzun kabiliyeti ve kudreti de o kadardır”¹⁹³.

Türk basını, konferansın kesintiye uğramasından İtalyanlarla Fransızları sorumlu tutuyor, *İleri* gazetesi, “Barışa şimdi engel olan Londra değil, Paris'tir” diyordu¹⁹⁴. Hattâ Türkçe gazetelerden biri, Fransızları, “kan emici” olarak niteliyordu¹⁹⁵. Bu saldırılardan yakınan İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pellé'ye, Türklerin her 24 saatte bir siyasasını değiştiren bir ulusu dost sayamayacakları bildiriliyordu¹⁹⁶. Türk basını gibi, İtalyan basını da konferansın kesintiye uğramasının nedenlerini araştırıyor; Ruhr bunalımı, Atina'da militarizmin yeniden canlandırılması, İngiltere'de Yunan yanlısı yeni bir akımın başlaması, Bağlaşıklar arasında doğan anlaşmazlık ve Türklerin direnişine cesaret veren Fransız tutumunu başlıca nedenler arasında sayıyor; Türkleri de suçlu göstermeye çalışarak, onlara geniş ölçüde ödünler verildiğini iddia ediyordu¹⁹⁷. Fransız basını, aynı konuda gerek Türkleri gerekse Fransız yönetimini suç-

¹⁹³ Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresindeki konuşması, İzmir, 17.2.1923; ASD II, s. 101-110; *İzmir Yollarında*, s. 103-126; Karacan, s. 222-223; FO/9067/E 2030, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 19.2.1923.

¹⁹⁴ FO/9064/E 1505, CP 225, FO/9121/E 1726, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 6.2.1923 ve yazı, 7.2.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923; ayrıca bkz. ASD III, s. 60; *Akşam*, 6.2.1923.

¹⁹⁵ FO/9068/E 2408, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 24.2.1923.

¹⁹⁶ FO/9101/E 3044, Gizli Siyasî Rapor, 20.3.1923.

¹⁹⁷ *Nuovo Paese*, 30.1.1923; *Secolo*, 6.2.1923; FO/9064/E 1470, E 1512, FO/9065/E 1719, Graham'dan Curzon'a telyazısı, Roma, 6.2.1923.

luyor¹⁹⁸; İngiliz basını ise, *Daily Mail* gazetesi dışında, Lord Curzon'un uyguladığı siyaseti destekliyordu¹⁹⁹.

Konferansın kesintiye uğramasının hemen ardından, kendi sorumluluklarını benimsiyen Fransızlarla İtalyanlar, durumu düzeltmek için derhal harekete geçiyorlardı. Bompard, 5 Şubatta kendisiyle görüştüğü İsmet Paşa'nın, Türkiye'deki yabancıların durumu konusunda bir gün önce Montagna tarafından hazırlanan bir formülü²⁰⁰ ve ihtilâflı iktisadî hükümlerin ertelenmesini kabul ettiğini ileri sürüyor, fakat İsmet Paşa ile görüşen Garroni, onu daha önce Bompard'a söylediklerini yazılı olarak onaylamaya ve Ankara'ya hareketini ertelemeye ikna edemiyordu. Garroni, İsmet Paşa'yı antlaşma tasarısını kabule ikna etmesi için hattâ Sovyet temsilcisi Çiçerin'e başvuruyorsa da bir sonuç alamıyordu. Birleşik Amerika temsilcisi Child, bu konuda İsmet Paşa ile iki görüşme yaptığı halde onu ikna edemiyordu; çünkü Amiral Bristol'un önerisi üzerine harekete geçen diğer Amerikalı temsilcilerden Gillespie ile Wheeler, ona, Türklere önerilen koşulları kabul etmemesini öğütüyorlardı. Hatta Gillespie, antlaşma tasarısından, "şu İngiliz barışı" diye söz ediyordu²⁰¹.

Bu arada Fransız yönetimi de harekete geçerek, İsmet Paşa'nın ekonomik konularla ilgili maddelerin çıkarılması, adli formülde ve yabancıların statüsüyle ilgili protokolde küçük ölçüde değişiklik yapılması şartıyla, 4 Şubatta reddettiği antlaşma tasarısını imzalamaya hazır olduğuna inanarak, İngiliz hükümetini, murahhas hey'etini Lozan'a geri göndermeye ikna çalışıyordu. Fransızlar, kapitülasyonlar ve ekonomik sorunlar konusunda Türklere daha çok ödün vermeye hazırlanıyorlardı; ancak bu çabaları İngiliz hükümeti üzerinde hiç bir etki yapamıyordu. Esasen İngilizler, Poincaré'nin "yersiz ve gereksiz" saydıkları müdahalesini sert bir şekilde eleştiriyor, "en bunalımlı bir anda" Bağlaşıkların dayanışmasını parçaladığına inanıyorlardı²⁰².

¹⁹⁸ FO/9064/E 1452, Crewe'den Curzon'a telyazısı, Paris, 5.2.1923.

¹⁹⁹ *Daily Mail*, 5.2.1923; Cumming, s. 186-187.

²⁰⁰ Bu formül için bkz. PRFRUS, s. 995-996.

²⁰¹ FO/9064/E 1459, FO/9065/E 1655, DBFP 1/XVIII, s. 508-509, Benthinck'ten Curzon'a telyazısı, Lozan, 5.2.1923 ve yazı, 7.2.1923; PRFRUS, s. 967-974; DDI (i), No. 467.

²⁰² Cab. P. 23/45, 6 (23), 5.2.1923; FO/9064/E 1459, DBFP 1/XVIII, s. 508-509, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Lindsay'ın andırısı, 6.2.1923; *a. g. e.*, E 1514, DBFP 1/XVIII, s. 510-514, Crowe'un andırısı, 6.2.1923.

Konferansın kesintiye uğramasından hemen sonra, İsmet Paşa, Ankara'ya dönmek üzere Lozan'dan ayrılıyor; Bükreş'ten geçerken, *Universal* gazetesine verdiği demeçte, konferansın sona ermediğini, sadece askıda bırakıldığını; barışın sağlanması için çalıştığını ve bunun gerçekleşmesinden başka bir dileği olmadığını söylüyor; aynı görüşleri Romanya temsilcisi Duca'ya tekrarlıyordu. Bununla birlikte, Bükreş'teki İngiliz diplomatik temsilcisi Dering'e göre, İsmet Paşa, görüşmelerin yarıda kalmasından üzgün görünüyor; Lozan'a dönmeye can atıyor; Yunanlıların Türkiye'ye saldırımları ihtimalinden kaygılanıyordu ²⁰³.

Bu ihtimal Türkiye'de de duyguları kamçılıyor; Türk yönetimi, İzmir'deki Bağlaşık savaş gemilerinin üç güne kadar çekilmelerini istiyor, aksi halde Bırakışmanın sona ermiş sayılacağı uyarısında bulunuyordu. Bu yeni bunalımdan kaygılanan Poincaré, İngilizleri işbirliğine çağırıyor; İzmir'deki savaş gemileri konusunun diğer konularla birlikte diplomatik yollarla çözümünü öneriyor; buna Paris'teki Büyükelçi Lord Crowe aracılığıyla karşılık veren İngiliz hükümeti, İngiltere'nin, Ankara'nın tehditlerine baş eğmiyeceğini, her şeyin bir sınırı olduğunu, bu sınırı aşarak küçültücü bir duruma düşmek istemediğini belirtiyordu ²⁰⁴. Türklerin niyetini saptamak amacıyla, İngiliz savaş gemisi "Curacoa", İzmir limanına gönderiliyor, ancak Türk kıyı bataryaları hiç bir karşılıkta bulunmuyordu ²⁰⁵.

Bu arada, Çanakkale, İzmit, İzmir ve diğer bunalımlı bölgelerde önü alınamiyacak olaylar çıkmasından kaygılanan İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Nevile Henderson, İsmet Paşa'ya, kendisine hükümetine danışma fırsatı verilmesi için, konferansın Bağlaşıklar'ca ertelenmiş sayıldığının bildirilmesini öneriyordu. Fakat gelişmelerin doğal akışını izlemesi ve bunalım yaratacak herhangi bir davranıştan kaçınılması doğrultusunda bir siyasetten yana olan Lord Curzon, İsmet Paşa'nın, antlaşma tasarısını kendisine verildiği son şekliyle imzalaması, Mustafa Kemal'le Ankara'yı da bunu kabule ikna etmesi ihtimali olduğuna; Ankara'da şimdi İngiliz dostu bir

²⁰³ FO/9066/E 1843, E 1752, Dering'den Curzon'a telyazısı ve yazı, Bükreş, 11.2.1923.

²⁰⁴ FO/9056/E 1681, DBFP 1/XVIII, s. 533-534, Crowe'den Curzon'a telyazısı, Paris, 11.2.1923.

²⁰⁵ FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

gurubun oluştuğuna inanıyordu. Henderson'a gönderdiği direktiflerde, İngiltere'nin, antlaşma tasarısını olduğu gibi herhangi bir zamanda imzalamaya hâlâ hazır olduğunu İsmet Paşa'ya söylemesini ve onu, sağladığı ödünleri daha vakit varken almaya ikna etmesini; antlaşmanın imzalanmasından sonra İngiltere'den yardım beklenileceğini anlatmasını bildiriyordu²⁰⁶.

17 Şubat 1923'te, İstanbul'da İsmet Paşa ile görüşen Henderson, Lord Curzon'un bu önerilerini ona aynen tekrarlıyor; kendisiyle ayrıca görüşen İngiliz İşgal Kuvvetleri Başkomutanı Tümgeneral Sir Charles Harington da aynı önerilerde bulunuyordu. İsmet Paşa, Henderson'a, İngilizlerin tutumundan yakınıyor; Fransızlarla İtalyanlar antlaşmadaki ekonomik maddelerin saklı tutulmasını kabul ettikleri halde, İngiltere'nin, antlaşmanın bir tüm olarak imzalanmasında direndiğini; ekonomik sorunlarla ilgili olarak Türkiye'ye daha iyi koşullar önerileceği umudu olmazsa, BMM'ni, kendisinin Lozan'da kabul etmiş olduğu koşulları onaylamaya ikna edemeyeceğini; ekonomik sorunlarla ilgili antlaşma hükümlerinde değişiklik yapılmasını İngiliz hükümetinin kabullendiğine dair Lord Curzon'dan güvence alırsa, bu yöndeki çabalarının büyük ölçüde kolaylaşacağını söylüyordu. Bunu Curzon'a duyuran Henderson, mümkünse İsmet Paşa'ya cesaret verici bir mesaj göndermesini rica ediyor, fakat buna karşılık veren Curzon, İsmet Paşa'nın, tüm etkisini barış yolunda kullanacağına kesinlikle emin bulunduğunu bildirmekle yetiniyordu²⁰⁷.

Lord Curzon'dan cesaret verici bir mesaj alamıyan İsmet Paşa, İstanbul'dan Eskişehir'e hareketle orada, 19 Şubatta, Mustafa Kemal tarafından karşılanıyor; iki devlet adamı birlikte Ankara'ya gidiyorlardı²⁰⁸. Ankara'da İsmet Paşa, Lozan Konferansı hakkında Bakanlar Kuruluna etraflıca bilgi veriyor, yeni talimat rica ediyordu.

²⁰⁶ FO/9065/E 1639, E 1644, DBFP 1/XVIII, s. 523-524, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 9.2.1923 ve Curzon'dan Henderson'a telyazıları, Londra, 9 ve 12.2.1923.

²⁰⁷ FO/9066/E 1928, CP No. 315, DBFP 1/XVIII, s. 551, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 17.2.1923 ve Curzon'dan Henderson'a telyazısı, Londra, 20.2.1923; FO/9067/E 1952, Harington'dan İngiltere Harbiye Bakanlığına telyazısı, İstanbul, 17.2.1923. İsmet Paşa'nın diğer Bağlaşık Yüksek Komiserleriyle yaptığı temaslar için bkz. DDI (i) No. 521.

²⁰⁸ Karacan, s. 223.

Lozan'la ilgili görüşmeler 21 Şubatta BMM'de başlıyor, bu konuda iki hafta süren çetin tartışmalar oluyordu. İlk olarak İsmet Paşa söz alıyor; Türk murahhas hey'etinin konferanstaki çalışmaları hakkında Meclise geniş bilgi veriyor, konuşması ara ara gürültülerle kesiliyordu. Meclise hâkim olan elektrikli hava içinde sözlerine devam eden Türk başmurahtası, İngilizlerin bir uzlaşmaya yanaşmış oldukları faraziyesine dayanarak, iki taraf küçük ölçüde ödün verirse, tatmin edici bir barışa varılabileceğine inandığını bildiriyor, savaştan yana olmadığını belirtiyordu²⁰⁹. İsmet Paşa'nın yaptığı açıklama, muhalif milletvekillerini memnun etmiyor, hükümete ve Türk delegasyonuna karşı, özellikle İsmet Paşa'nın şahsını hedef tutan sert bir saldırıya geçiyor, kendisine verilen talimatın dışına çıktığı iddiasıyla yerine başkasının atanmasını istiyorlardı²¹⁰.

Türk basınının bir kesiminin de etkisi altında kalan BMM'de, Lozan Konferansı konusunda bir karara varmak güç oluyordu. Durum öyle nazikti ki, İngiliz İstihbarat Servisinin iddiasına bakılacak olursa, Mustafa Kemal, Bursa'da bulunan ve vereceği buyrukla derhal Ankara üzerine yürümeye hazırlanan Çolak Kemal kuvvetleriyle temas halinde idi²¹¹. Meclis'te gerginliğin artması üzerine duruma müdahale eden Başbakan Hüseyin Rauf, duyguları yatıştırmaya çalışıyor, savaşa girmek daha yararlı ise Türkiye'nin buna hazır olduğunu, fakat savaşın yararlı olmadığını inandığını belirtiyor; milletvekillerine, hükümetçe hazırlanan ve Türklerin karşı önerilerini kapsayan tasarımı onaylamayı, Türk tasarımı kabul edilmezse, yeniden savaşa girmek hakkını saklı tutmayı öneriyordu. Türk karşı tasarısına göre, Musul sorunu ertelenecek, Karaağaç'tan vazgeçilecek ve ekonomik sorunlarla ilgili maddeler antlaşmadan çıkarılacak; tüm diğer noktalarda *Misak-ı Milli* ilkelerinde ısrar edilecekti.

Hüseyin Rauf'un açıklamalarına rağmen, milletvekilleri bir türlü yatışmıyorlardı. Bu arada Meclis'te bulunan Mustafa Kemal söze karışarak, kendi kâsınca, Türklerin barış adına bir çaba daha

²⁰⁹ FO/9068/E 2380, Harington'un Adnan Beyle (Adıvar) yaptığı konuşma. İstanbul'dan Harbiye'ye telyazısı, 2.3.1923; *a. g. e.*, E 2493, DBFP 1/XVIII, s. 577-578, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 6.3.1923; FO/9069/E 2802, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 15.3.1923.

²¹⁰ Cebesoy, s. 278-281.

²¹¹ FO/9068/E 2526, FO/9069/E 2569, İngiliz Gizli İstihbarat Raporları, 7 ve 8.3.1923.

sarfetmeleri gerektiğine değiniyor; Musul sorununun bir yıl süre ile ertelenmesinin Türklerin Musul'dan vazgeçtikleri anlamına gelmediğini; bir yıl içinde Türkiye'nin daha güçlü bir duruma geleceğini; şimdi şiddete başvurursa, dünyanın düşmanlığıyla karşılaşacağını, ama ileride, İngiltere'nin tamamen yalnız kalacağını; şiddete başvuru olarak Musul'un o anda gerçi kolayca işgal edilebileceğini, ama savaşın bununla bitmeyeceğini; Türk murahhas hey'etine yapılan saldırıları onaylamadığını; esasen hey'etin kendine düşen görevi tamamen yerine getirdiğini; barış sorununu olumlu ve başarılı bir sonuca vardiabilmesi için BMM'nin hey'ete manevî destek sağlaması gerektiğini belirtiyordu ²¹².

BMM'nin oldukça heyecanlı geçen 6 Mart toplantısında, Saruhan milletvekili Reşat Bey'in sunduğu önerenin çoğunlukla kabul edilmesi üzerine, görüşmelere son veriliyor ²¹³; bu münasebetle yayınlanan bildirmede, Antant devletlerince hazırlanmış olan antlaşma tasarısında Türk bağımsızlığını zedeleyici hükümler bulunması yüzünden bunun kabul edilemeyeceği; fakat barış görüşmeleri sürdürülerek, belirli bir süre içinde Musul sorununu çözümlenmesi; malî, iktisadî ve idarî sorunlarda Türkiye'nin "hayatî haklarını" ve işgal altındaki Türk topraklarının, barışın imzalanmasından hemen sonra boşaltılmalarını sağlaması için, BMM tarafından hükümete yetki verildiği açıklanıyordu ²¹⁴. Böylece, BMM, hükümete ve dolayısıyla İsmet Paşa ve Türk delegasyonuna güvenini açıklıyor; 7 Mart 1923'te toplanan Bakanlar Kurulu, Bağlaşık Devletlere gönderilecek bir nota kaleme alıyor ve Türk karşı önerilerini kapsayan tasarıyla ilgili son hazırlıkları tamamliyordu. Fransızca daktilo edilmiş ve yaklaşık olarak 100 sayfa tutan bu tasarıda Türkiye yönetiminin istediği değişiklik ve eklerle Bağlaşık Devletler'in 31 Ocak 1923 tarihli antlaşma tasarısı karşı karşıya gösteriliyordu. Türk tasarısı 9 Mart 1923'te, bu notaya ilişik olarak Dr. Adnan (Adıvar) tarafından İstanbul'daki Bağlaşık Yüksek Komiserlerine tevdi ediliyordu. Tasarıda, konferansın iki

²¹² *Söylev*, s. 482-494; *Speech*, s. 600-601; Cebesoy, s. 244-277; Bıyıklıoğlu I, s. 517; Aydemir, s. 80-81; Soysal, s. 98; FO/9067/E 2155; FO/9068/E 2283; FO/9130/E 2381, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, İstanbul 23 ve 28.2.1923 ve 2.3.1923.

²¹³ Cebesoy, s. 288-294.

²¹⁴ FO/9071/E 2920, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 13.3.1923; Cebesoy, s. 289; Karacan, s. 224-225; *Times*, 7.3.1923.

haftaya kadar ya bir Avrupa şehrinde ya da İstanbul'da oturumlarına yeniden başlaması öneriliyordu ²¹⁵.

Türk tasarısına göre, Lozan'da ileri sürülen antlaşma tasarısındaki 156 maddeden 90'ı aynen kabul ediliyordu. Türkler, Boğazlar Konvansiyonunu, Trakya Protokolünü kabul ediyorlar, ancak sınırın, Meriç'in Thalweg kesiminden başlatılmasını, Ege Denizi'ndeki Meyis ve Merkep Adalarının Türkiye'ye verilmesini istiyorlar; Türkiye'deki yabancıların durumu konusunda kaleme alınan 26 maddenin 7'sini; ticarî rejim protokolündeki 20 maddenin 15'ini; küçük bir değişikliklerle genel af deklarasyonunu; yine küçük bir değişikliklerle savaş tutsakları ve nüfus mübadelesi protokolünü; adli deklarasyonda Montagna formülünü kabul ediyorlardı. Ancak, 1921 Türk-Fransız Antlaşmasının onaylanması; Türklerin, Yunanlıların tazminat isteğini reddederek, Yunanistan'dan savaş tazminatı istemeleri; bırakılmadan sonra Osmanlı yönetimiyle imzalanan mukaveleleri tanımamaları; genel borç sorununda ağır basmaları; tüm ekonomik maddelerle adli deklarasyonu antlaşmadan çıkarmak istemeleri, Bağlaşklar'ca, tartışılması gereken "güç noktalar" olarak niteleniyordu ²¹⁶.

Bağlaşklar, Türk tasarısına değişik tepkiler gösteriyorlardı. İtalyanların, Türklerin şimdi hak talebinde buldukları Meyis Adası konusunda inatçı tavırlarına rağmen ²¹⁷, Musolini, Türklerle mümkün olan en iyi koşullara göre bir barış imzalamaktan başka çare olmadığını kabul ediyordu. Öte yandan, Yunan basını, Türklerin Yunanistan'dan savaş tazminatı istemekten vazgeçemediklerini öğrenir öğrenmez, şiddetli bir kampanyaya başlıyor, Yunanistan'ın yeniden savaşa girmeyi bu tazminatı ödemeye tercih ettiğini ileri sürüyordu. Atina'daki İngiliz diplomatik temsilcisi Bentinck'in Lord Curzon'a bildirdiğine göre, mali güçlükler içinde kıvranan Yunanistan, savaş tazminatı ödeyecek bir durumda değildi ²¹⁸.

²¹⁵ FO/9069/E 2601, E 2624, FO/9070/E 2800, DBFP 1/XVIII, s. 582-587 ve 990-1064, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları ve yazı, İstanbul, 9.3.1923, ilişkide İsmet Paşa'nın notası.

²¹⁶ FO/9071/E 3000, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Forbes Adams'ın andırısı, 14.3.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

²¹⁷ FO/9070/E 2802, DBFP 1/XVIII, s. 596, Roma'daki İngiliz diplomatik temsilcisi Kennard'dan Curzon'a telyazısı, 15.3.1923; DDI (i), 626.

²¹⁸ FO/9101/E 2686, DBFP 1/XVIII, s. 590, Bentinck'ten Curzon'a telyazısı, Atina, 12.3.1923.

Yunan yöneticilerinden Albay Plastiras, tazminat konusunda gerekirse Türkiye ile yeni bir savaşı göze almaya hazırlanıyor, basına verdiği demeçte, ne olursa olsun, Yunanistan'ın savaş tazminatı ödemiyeceğini bildiriyor ²¹⁹; savaş yanlısı General Pangalos bu tutumunda onu destekliyordu ²²⁰. Bu konuda Yunan hükümetinin daha aşırı gitmesine engel olan, Fransızların onlara yeniden husumete başlama fırsatı vermiyecekleri; İngiltere ile Amerika'nın bu konuda ilgisiz davrandığı; Sırbistan, Romanya, Bulgaristan ve İtalya'nın kendilerine karşı dostça davranmadıkları düşüncesi idi. Esasen, Bulgaristan, bu sırada Yunanistan'a karşı Türkiye ile entrika çeviriyordu ²²¹.

Türk tasarısı, Fransızlar üzerinde de iyi etki yaratmıyordu. Fransa Dışişleri Bakanlığı Genel Müdürü Peretti'nin görüşünce, Türk tasarısı, "Bağlaşkların şartlarını büyük ölçüde değiştirecek" önerileri içeriyordu ²²² ve bunlardan en çok Fransızlar zarar görecekti ²²³. Bu arada tutumlarını ansızın değiştiren Fransızlar, antlaşma tasarısındaki iktisadi hükümlerin çıkarılması görüşünden vazgeçiyorlardı. Fransızların bu taktik değiştirmesi, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pellé tarafından Dr. Adnan Bey'e bildirilip, Ankara'ya duyurulunca, Başbakan Hüseyin Rauf'la Ankara'daki Fransız diplomatik temsilcisi Albay Mougın arasında büyük bir tartışma oluyor, Hüseyin Rauf, Fransız hükümetini sözünü tutmamakla suçlandırıyordu ²²⁴. Bu Fransız tutumu, Türklerin esasen taşkın bir hale gelmiş bulunan duygularını bütün bütün Fransızlar aleyhine döndürüyordu. Mustafa Kemal, Türkiye'nin İskenderun (Hatay)'a müdahalede bulunacağından söz ederek Fransızları tehdit ediyor ve Suriyelileri, kendi kaderlerini kendi ellerine almaya teşvik ediyordu ²²⁵.

²¹⁹ FO/9101/E 2685, Bentinck'ten Curzon'a telyazısı, Atina, 12.3.1923; Dafnis, s. 24.

²²⁰ FO/9101/E 2625, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 6.3.1923.

²²¹ FO/9101/E 2903 DBFP 1/XVIII, s. 598, İngiliz Büyükelçisi Young'dan Curzon'a telyazısı, Belgrad, 17.3.1923; FO/8826/C 6415, Bentinck'ten Curzon'a yazı, Atina, 29.3.1923; FO/8832/C 7704, Hoare Nairne'den Bentinck'e yazı, Atina, 18.4.1923.

²²² FO/9069/E 2636, DBFP 1/XVIII, s. 589, Crewe'den Curzon'a telyazısı, Paris 11.3.1923.

²²³ *Echo National*, 12.3.1923; FO/9069/E 2690, Crewe'den Curzon'a telyazısı, Paris, 12.3.1923.

²²⁴ FO/9069/E 2731, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 13.3.1923.

²²⁵ FO/9072/E 3208, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 20.3.1923.

Türk-Fransız ilişkileri, her geçen gün kötüye gidiyordu. 21 Mart 1923 tarihli *İleri* gazetesi Fransızlara saldırıyor, Suriye'de kalmak istiyorlarsa, barışın imzalanmasını kolaylaştırarak Türklerle dostluk ilişkilerini sürdürmeleri için onları uyarıyordu. İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pellé, Türklerin ani bir kampanyaya başlayarak, Antalya ve İskenderun bölgelerinde, Müslüman halka karşı Fransızların gaddarca davranarak bir kırım hareketine giriştiklerine dair Fransızlar aleyhinde, "bir skandal teşkil edecek" suçlamalarda bulduklarını ileri sürüyor, İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a yakınıyordu. Ankara'daki Fransız diplomatik temsilcisi Albay Mougin ise, güç bir duruma düştüğünden, İstanbul'a dönmek zorunda kalıyordu²²⁶. Paris'te Mareşal Foch'la General Weygand, bu gelişmelerden kaygı duyuyor; *Echo de Paris* gazetesinde, yazar Pertinax, Suriye'nin "Türk manevralarına kurban gitmemesi için" daha etkili tedbirler alınması gereğini belirtiyordu²²⁷.

Bu gergin hava içinde, 21 Mart 1923'te Londra'da toplanan Bağlaşık uzmanları, Bağlaşıklar arasında dayanışmayı korumaya, Türk tasarısını inceleyerek Türkiye ile yapılacak yeni görüşmelerde uygulanacak tutumu kararlaştırmaya çalışıyorlardı²²⁸. Fakat bu toplantı Türkler üzerinde olumlu bir etki yapmıyordu. Türk basını, Bağlaşıklar'a saldırıyor, onları, barış şansının yitirilmesine yol açacak bir tavır takınmakla suçluyordu. Londra toplantısından kuşkulanan Dr. Adnan da, Türk notasına erken cevap verilmesi için Sir Horace Rumbold'a baskı yapmaya çalışıyor; ordular arasındaki huzursuzluğa, Yunanlıların askerî davranışlarda buldukları ve Yunan subayları arasında savaş için uğraşan bir klik meydana geldiğine dair ortada dolaşan haberlere işaret ediyordu. Buna karşılık veren Rumbold, Yunanlılar askerî hazırlık yapıyorlarsa, buna, Türklerin Doğu Trakya'da hazırlık yaptığına dair söylentilerin yol açtığını; esasen Türklerin Doğu Trakya'ya, izin verildiğinden fazla jandarma sevketmiş olduklarının

²²⁶ FO/9073/E 3380, CP 3208/3380, Rumbold'dan Curzon'a yazılar, İstanbul, 20 ve 23.3.1923.

²²⁷ FO/9071/E 3058, İngiliz diplomatik temsilcisi Phipps'ten Curzon'a telyazısı, Paris, 21.3.1923; *Echo de Paris*, 21.3.1923.

²²⁸ FO/9069/E 2682, DBFP 1/XVIII, s. 589-590, İngiliz Dışişleri Bakanlığında Crewe ve Graham'a telyazıları, Londra, 12.3.1923; FO/9071/E 3136 ve FO/9072/E 3162, DBFP 1/XVIII, s. 602-612, Londra toplantısı, 21.3.1923; DDI (i) No. 635, 658-659.

Bağlaşklar'ca bilindiğini ileri sürüyor, fakat Dr. Adnan bunu yalanlıyordu ²²⁹.

Bağlaşkların 31 Mart 1923'te İsmet Paşa'nın notasına cevap vermeleri üzerine gerginlik bir dereceye kadar giderilmeye başlanıyordu. Bu cevapta, Büyük devletlerin, "sürekli ve adil bir barış" sağlanmasını çabuklaştırmak amacıyla, İsmet Paşa'nın notasında ve Türk tasarısında ileri sürülen tüm noktaları görüşmeye hazır oldukları bildiriliyor; toprak sorunlarıyla ilgili olup da, 4 Şubat 1923 tarihli Türk notasında sözü edilmeyen önemli yeni önerilerin görüşülmiyeceği belirtiliyordu. Daha önce yarıda kalan konferans, 23 Nisan'da gene Lozan'da oturumlarına başlayacaktı. Ankara, konferansın ikinci döneminin tarih ve yerini kabul ediyordu ²³⁰. Bu arada, Fransız devlet başkanı Raymond Poincaré, Bağlaşık yurttaşları arasında, Türkiye'de ayrıcalık hakları olanların, bu haklar konusunda Türk hükümetiyle görüşmelere girişmelerini öneriyor; bu öneriyi kabul eden Lord Curzon, görüşmelerin mümkün olan en kısa zamanda başlamasını tavsiye ediyordu ²³¹.

Konferansın ikinci dönemi başlamadan önce, ileride konferansı etkileyecek iki önemli gelişme kaydediliyordu. 1 Nisan 1923'te Türkiye hükümeti, iki ay içinde genel seçimlerin yapılmasına karar veriyordu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a göre, genel seçimlerin amacı, BMM'ni uysal bir hale getirmek, içeride Mustafa Kemal'in etkisini arttırmak, İsmet Paşa'ya, Lozan'daki görüşmelere serbestçe devam edebilmek fırsatı vermek ve imzalayacağı antlaşmayı, Kemalist milletvekillerin muhtemelen çoğunlukta olacakları yeni Meclise sunmaktı ²³².

²²⁹ FO/9072/E 3166, FO/9073/E 3351, DBFP 1/XVIII, s. 615-616, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, İstanbul, 24 ve 30.3.1923.

²³⁰ FO/9073/E 3359, FO/9074/E 3585, DBFP 1/XVIII, s. 675-676, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, İstanbul, 31.3.1923 ve 8.4.1923; FO/9073/E 3322, E 3447, Bağlaşık notasının İngilizce metni, 31.3.1923; DDI (i) No. 693.

²³¹ CP 2569, Curzon'dan Crewe'e telyazısı, Londra, 8.3.1923; FO/9069/E 2636, DBFP 1/XVIII, s. 589, Crewe'den Curzon'a telyazısı, Paris, 11.3.1923; FO/9073/E 3584, DBFP 1/XVIII, s. 681, Curzon'dan Phipps'e ve Graham'a telyazıları, Londra, 12.4.1923.

²³² BMM.ZC., C. 28, s. 283-295; FO/9073/E 3363; FO/9130/E 3530, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 1.4.1923 ve yazı 3.4.1923; FO/10224/E 4045, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

Bu arada BMM yönetimi, Amerikalı sermayedarlardan oluşan, Osmanlı-Amerikan Kalkınma Firması (*Ottoman-American Development Company*)'nı temsil eden Deniz Yarbayı Arthur Chester ve Albay Clayton Kennedy'ye, 9 Nisan 1923'te, BMM'nin onayıyla bir ayrıcalık tanıyordu. Amerikalılar, geniş bir bölgede demiryolu yapmak ve yol boyunca, iki yanda, 20 kilometre genişliğindeki alanda, tüm maden kaynaklarını işletmek, liman inşa etmek, orman ve tarım kaynaklarından yararlanmak ve her yıl Türkiye'ye bir buçuk milyon İngiliz lirası (bugünkü değeriyle yaklaşık olarak 51 milyon Türk lirası) tutarında tarımsal makineler ithal etmek hakkını kazanıyorlardı²³³. BMM yönetimi, bu imtiyazla, Lozan Konferansı'nın ikinci döneminden hemen önce ve konferans sırasında, Amerikalıları Bağlaşıklar'a karşı kullanmak amacını güdüyordu. Chester İmtiyazı adıyla bilinen bu tasarı, daha önce Osmanlı hükümetince Fransızlarla İngilizlere tanınmış olan bazı ayrıcalıklarla, özellikle 1914'de Fransız firması *Régie Générale* ve İngiliz firması *Turkish Petroleum Company*'ye verilen ayrıcalıklarla çelişiyordu.

Chester İmtiyazı, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pellé'nin tepkisine yol açtı. Fransız Yüksek Komiseri, bunun dünya savaşından önce Fransızlara verilen haklara aykırı olduğundan yakınıyor, ama Ankara, onun bu yakınmalarına önem vermiyordu. Türk tezine göre, Fransızlara tanınmış olan imtiyazlar hükümsüzdü; çünkü BMM yönetimiyle aktedilmemişti. Esasen Osmanlı parlamentosu da bunları onaylamamıştı. Sonra Fransız bankerleri, tüm koşullara uymamışlardı. Öte yandan, dünya savaşı bunların toptan iptaline yol açmıştı²³⁴.

Durumdan İngilizler de memnun değildiler. Chester İmtiyazını, Amerikalıların Lozan görüşmelerine karşı, Musul konusunda varılacak bir anlaşmayı kendi ticarî çıkarları için sekteye uğratmak yolunda harcadıkları sinsi bir çaba olarak niteliyorlardı²³⁵. Amerikalıların bu niyetini iyi bilen ve Lozan'daki temsilcilerinin uygulamış

²³³ PRFRUS, 1923, II, s. 1198-1152; Amerika Dışişleri Bakanlığı, Seri C, No. 52, Türkiye No. 3.10.1923; DDI (i) No. 724, Chester tasarısının tarihi. FO/9149/E 3692, CP No. 47, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul 10.4.1923; FO/9150/E 4320, Henderson'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 24.4.1923.

²³⁴ FO/9074/E 4092, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 16.4.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923; PRFRUS, s. 1201-1205; Evans, s. 346.

²³⁵ FO/9069/E 2747, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Crowe'un derkenarı, 13.3.1923.

oldukları tutumdan hiç memnun olmıyan Lord Curzon, onları konferansın ikinci dönemine çağırmaktan çekiniyordu²³⁶. Fakat Sir Horace Rumbold ve Washington'daki İngiliz Büyükelçisi Sir A. Geddes, Amerikalılar konferansa davet edilmezse, Bağlaşık çıkarlarına karşı cephe almaları ihtimali olduğunu ileri sürerek Lord Curzon'u bu görüşünden caydırmayı başarıyor, İngiliz Dışişleri Bakanı, onları konferansın ikinci dönemine çağırmak zorunda kalıyordu²³⁷.

4. KONFERANSIN İKİNCİ DÖNEMİ VE LOZAN ANTLAŞMASI

Lozan Konferansının ikinci dönemi, 23 Nisan 1923'te başlıyordu. Konferansa, Lord Curzon'un yerine, İngiliz delegasyonunun başkanlığına getirilen İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold başkanlık ediyordu. Yanında siyasi memurlarından (Türk düşmanlığıyla tanınmış) Andrew Ryan da bulunan ve konferansın ikinci kez başarısızlığa uğramasından hiç bir tarafın çıkar sağlayamayacağına inanan Rumbold, kesin bir anlaşmaya varmak amacıyla konferansa gelmiş bulunuyordu²³⁸.

Türk delegasyonunu yine İsmet Paşa başkanlığındaki eski hey'et üyeleri temsil ediyordu. Bu kez, Avrupa diplomasisi alanında daha tecrübeli olan ve Ankara'ya barışı sağlamış olarak dönmek isteyen İsmet Paşa²³⁹, Bağlaşıklar arasında baş göstermeğe başlıyan parçalanmadan azamî ölçüde yararlanmaya hazırlanıyordu²⁴⁰.

İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé tarafından temsil edilen Fransızlar, Chester İmtiyazı'nın kendilerine karşı hak-sızlık olduğu iddiasıyla konferansa geliyor; Türk yönetiminin "göz-

²³⁶ FO/9069/E 2742, Crowe'un derkenarı, 14.3.1923; FO/9074/E 3852, Amerika Dışişleri Bakanlığı sorumlusu Dulles'in andırısı; Geddes'ten Curzon'a yazı, Washington, 5.4.1923; Curzon'dan Geddes'e telyazısı, Londra, 23.4.1923.

²³⁷ FO/9074/E 3669, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 10.4.1923; *a.g.e.*, E 3703, Geddes'ten Curzon'a telyazısı, Washington, 10.4.1923; *a.g.e.*, E 3849, CP No. 45, DBFP 1/XVIII, s. 686-687, Curzon'dan Geddes ve Henderson'a telyazıları, Londra, 20.4.1923; DDI (i) No. 698 ve 704.

²³⁸ FO/9069/E 2630, Rumbold'dan Müsteşar Yardımcısı Oliphant'a mektup, İstanbul, 5.3.1923; FO/9073/E 3368, Curzon'dan Rumbold'a telyazısı, Londra, 30.3.1923.

²³⁹ BMM.ZC., C. 29, s. 145; FO/9074/E 4092, FO/9075/E 4148, Rumbold'dan Curzon'a mektup, İstanbul, 16.4.1923 ve telyazısı, Lozan, 23.4.1923.

²⁴⁰ Karacan, s. 275-276.

dağı verici tedbirlerine" karşı duydukları kini açıkça belirtiyorlardı²⁴¹. Fransız basını, Fransız murahhas hey'etine, Lozan'da sert davranmayı öneriyordu²⁴². Bu arada Türklerin Kilikya'da askerî eylemlere giriştikleri yolunda söylentiler dolaşüyor; İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiser vekili, buna BMM yönetiminin dikkatini çekerek, Türk askerlerinin Kilikya'dan çekilmelerini istiyordu²⁴³.

Öte yandan, Montagna tarafından temsil edilen İtalyanlar, Türkiye'nin hak iddiasında bulunduğu Meyis Adası ile yakından ilgileniyor, bu adayı Türklere vermeye için ellerinden gelen çabayı harcamaya hazırlanıyorlardı²⁴⁴. Venizelos'un temsil ettiği Yunanlılar ise, Türklerin kendilerinden savaş tazminatı istemelerine sert bir şekilde karşı çıkmak amacıyla konferansa tehdit edici bir tavırla dönüyorlardı.

Lozan Konferansının ikinci dönemi başlarken, üç komisyon kuruluyordu. Henüz çözüme bağlanmamış bazı arazi sorunlarına ve yabancılara karşı uygulanacak adli rejim konusuna bakacak olan birinci komisyona Sir Horace Rumbold; malî ve sıhhi konularla ilgilenecek ikinci komisyona Pellé; ekonomik sorunlarla uğraşacak üçüncü komisyona ise Montagna başkanlık edecekti. Türk murahhas hey'eti bu düzeni kabul ediyor, ikinci dönem görüşmelerine uygun bir hava içinde başlanıyordu²⁴⁵. Çok geçmeden, kesin barışın, genellikle Türk-Yunan ve Bağlaşık savaş tazminatı, Osmanlı Genel Borcu, kapitülasyonlar, yabancılardan Türkiye'den hak iddiasında buldukları imtiyazlar ve Bağlaşıkların işgallerinde bulunan Türk ülkelerinin boşaltılması sorunlarının çözümüne dayandığı açıkça anlaşılıyordu.

(i) Trakya Sorunu

Sir Horace Rumbold'un başkanlığındaki birinci komisyon, 24 Nisanda ilk konu olarak Türklerin Trakya'da Yunanistan'la sınır-

²⁴¹ FO/9089/E 7722, Rumbold'dan Curzon'a yazı, Lozan, 24.7.1923.

²⁴² FO/9074/E 4112, Phipps'ten Curzon'a telyazısı, Paris, 23.4.1923.

²⁴³ FO/9075/E 4291, Phipps'ten Curzon'a telyazısı, Paris, 29.4.1923; *a. g. e.*, E 4391, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 1.5.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

²⁴⁴ FO/9089/E 7722, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 24.7.1923.

²⁴⁵ FO/9075/E 4146, E 4149, DBFP 1/XVIII, s. 688-690, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 23.4.1923.

larının, Meriç ırmağının ortasından (Thalweg) başlamasıyla ilgili dileklerini ele alıyor; Meyis Adası İtalyanlara verilirse, Türklerin bu dileğinin kabul edileceğini açıklıyor²⁴⁶; 28 Mayıs'ta İsmet Paşa, Bağlaşık temsilcileriyle yaptığı özel görüşmede, sınırın Thalweg'den başlamasına ve Ege Denizi'ndeki Tavşan Adalarının (*Rabbit Islands*) Türkiye'ye verilmesine karşılık, Adakale ve Meyis Adası üzerindeki Türk isteğinden vazgeçiyordu²⁴⁷.

(ii) Yunan Savaş Tazminatı

Konferansın ikinci döneminde ele alınan oldukça ihtilâflı konulardan biri de, Türklerin Yunanlılardan istediği savaş tazminatı idi. Rumbold'un ilkin küçümsediği bu sorun, daha sonra çok tehlikeli bir noktaya geliyor ve Bağlaşıklar'ın "büyük" olarak niteledikleri diğer sorunların çözümüne kadar ertelemek istedikleri oldukça önemli bir konu oluyor²⁴⁸, Mayıs ortalarında, beklenmedik bir sırada, konferansta bomba gibi patlıyordu. Atina yönetimi, Yunan ordusunun Anadolu'da yapmış olduğu tahribata karşılık Türkiye'ye tazminat ödemiye yanaşmıyor; bu konudaki Yunan görüşünü hiç vakit geçirmeden konferansa iletmek ve Venizelos, Atina'dan gönderilen talimata uymaz ve Yunan temsilciliğinden çekilmek isterse, onun yerini almak üzere, Yunan Dışişleri Bakanı Aleksandris'i Lozan'a gönderiyor²⁴⁹, fakat Rumbold'un da desteğiyle Venizelos, Aleksandris'i, tazminat sorununun ancak İsmet Paşa ile doğrudan doğruya yapılacak görüşmeler yoluyla en iyi çözüm şekline bağlanabileceğine inandırmayı başarıyordu.

Bu konuda Türklerle bir anlaşmaya varma eğiliminde olan Venizelos, Türkler, Yunanlılardan tazminat istemekten vazgeçerlerse,

²⁴⁶ FO/9075/E 4175, E 4215, E 4218; FO/9077/E 5003; FO/9079/E 5520, CP. No. 369, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, Lozan 25, 26 ve 28. 5.1923 ve Konferans tutanakları (procés-verbal) No. 1, 24.4.1923. Meyis Adasıyla ilgili görüşmeler için bkz. DBFP 1/XVIII, s. 688-694, 804-807 ve 812; Recueil (2) i, s. 268-271; DDI (i) No. 736, 745 ve 750; *a.g.e.*, (ii), No. 14, 17, 21, 39, 43 ve 59; PRFRUS, s. 989.

²⁴⁷ FO/9079/E 5520, DBFP 1/XVIII, s. 812; CP No. 369, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 28.5.1923.

²⁴⁸ FO/9077/E 4859, DBFP 1/XVIII, s. 741-742, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 12.5.1923.

²⁴⁹ FO/9102/E 4663, E 4664, CP No. 206/7, DBFP 1/XVIII, s. 729, Bentinck'ten Curzon'a telyazıları, Atina, 8.5.1923; Kordatu, s. 608-610.

Karaağaç'ı ve kuzeyde, Meriç'le Arda ırmakları arasında bulunan üçgen şeklindeki küçük bölgeyi onlara önermeyi tasarlıyordu²⁵⁰. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, tazminat sorunu başka türlü çözülemezse, Venizelos'un bu tasarısını uygun buluyor; bu arada Batı Trakya'ya asker yığmaya başladığı söylenen Yunan yönetimini, Trakya'da Lozan Konferansını temelden yıkacak "çılginca bir maceraya" girişmemesi için uyarmasını ve Yunanistan'ın böyle bir serüvenden yararlanmasına Bağlaşıklar'ın izin vermeyeceğini kesinlikle belirtmesini Atina'daki İngiliz diplomatik temsilcisi Bentinck'e bildiriyordu²⁵¹. Esasen Yunanlılar, Türkiye'ye tek başlarına saldırırlarsa, Sırbistan ve Bulgaristan'ı da karşılarında bulacaklarını iyice biliyorlardı²⁵².

Lozan'daki Yunan temsilcisi Venizelos, 14 Mayıs'ta İsmet Paşa ile özel bir görüşme yaparken, Yunanistan'ın savaş tazminatı ödeyemeyeceğini, fakat Türk yönetimini manevi bakımdan tatmin etmeye hazır olduğunu bildiriyordu. Venizelos'un planına göre, Yunanistan, kendi ordusunun Anadolu'da savaş törelerine aykırı olarak girişmiş olduğu davranışlardan ötürü tazminat ödemek sorumluluğunu bir deklarasyonla üstlenmeli; buna karşılık Türkiye, Yunanistan'ın mali durumunun böyle bir tazminat ödemesine izin vermediğini takdir ederek isteğinden vazgeçmeli idi²⁵³. Venizelos, İsmet Paşa ile yaptığı görüşmelerde, daha önce başvurduğu Atina yönetiminden, Türkiye'ye Karaağaç'ı önerme iznini koparmış bulunuyordu²⁵⁴.

Türk-Yunan tazminat sorununun çözümüne şimdi tek engel, Bağlaşıklar'ın Türkiye'den savaş tazminatı istemekte direnmeleri idi. Bu konuda İtalyanlarla Fransızlar cephe birliği yaparak ağır basıyorlar, Türkiye'den savaş tazminatı isteğinin saklı tutulmasında direniyorlardı²⁵⁵. İtalyanların bunda gizli bir maksadı vardı: Meyis

²⁵⁰ CP No. 230, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 13.5.1923.

²⁵¹ FO/9102/E 4939, Harington'dan İngiliz Harbiye Bakanlığı'na telyazısı, İstanbul, 14.5.1923; *a.g.e.*, E 4921, CP No. 236, DBFP 1/XVIII, s. 749-750, Curzon'dan Rumbold'a telyazısı, Londra, 15.5.1923.

²⁵² FO/9103/E 5073, DBFP 1/XVIII, s. 756, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Oliphant'ın derkenarı, 19.5.1923.

²⁵³ FO/9102/E 4927, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 14.5.1923.

²⁵⁴ FO/9103/E 5094, DBFP 1/XVIII, s. 762-763, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 18.5.1923.

²⁵⁵ FO/9075/E 4446, DBFP 1/XVIII, s. 709-710, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 2.5.1923.

Adasının İtalya'ya verilmesini sağlamak amacıyla, tazminat isteğini Türklerle Bağlaşıklar'a karşı bir baskı aracı olarak kullanmak istiyorlardı. Fransızların ise malî ve ekonomik sorunlarla ilgili olarak, Türklere karşı kuyruk acıları vardı.

Tazminat sorununun bir çıkmaza girmesinden kaygılanan Rumbold, tazminat isteğinden vazgeçmeleri için Roma ve Paris'e baskı yapmasını Lord Curzon'dan rica ediyor; Bağlaşıklar bu isteklerinde direnirlerse, İsmet Paşa'nın Lozan Konferansından çekilmekten başka bir çaresi olamayacağı konusunda Amerikalı temsilci Grew'e yakındığını bildiriyordu²⁵⁶.

Bu arada Yunanistan'da hızlı gelişmeler oluyor; Yunan ordusu, Türklere karşı yürümeye hazırlanıyordu. Lozan'daki Yunan temsilcileri, 24 Mayıs'ta konferansta bir bomba patlatıyor: tazminat konusunda anlaşmaya varılmazsa, iki güne kadar konferansı terke edeceklerini açıklıyorlardı²⁵⁷. Fakat iki gün geçmeden İtalyanlarla Fransızlar, Türkiye'den savaş tazminatı istemekten vazgeçtiklerini bildiriyorlar²⁵⁸, böylece İsmet Paşa'ya, Yunan tazminatı konusunda Ankara'nın talimatı dışında bir uzlaşma fırsatı veriyorlardı.

Bu uzlaşmaya göre, İsmet Paşa, Yunanistan'ın Türkiye'ye savaş tazminatı ödemesi sorumluluğunu kabullenmesi ve Karaağaç'ı geri vermesine karşılık, Yunan tazminatının nakdî para olarak ödenmesini istemekten vazgeçiyor²⁵⁹; Ankara'ya gönderdiği uzun bir telyazısında, Türkiye'nin en tehlikeli düşmanı ile anlaşmaya vararak, Yunan ordusunun Türkiye'ye karşı arzettiği tehlikeyi ortadan kaldırmak niyetiyle davrandığını ileri sürüyor; konferans o anda yeniden kesintiye uğrarsa, Yunan ordusunun Türkiye'ye karşı harekete geçmesi için ortada bir neden kalmadığını ve kesin barışın bu tazminat sorununun çözümüne bağlı olduğuna inandığını belirtiyordu²⁶⁰. Fakat

²⁵⁶ FO/9075/E 4446; FO/9076/E 5323, DBFP 1/XVIII, s. 709-710, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, Lozan, 2 ve 24.5.1923; PRFRUS, s. 989.

²⁵⁷ FO/800/240, Ryan'dan Henderson'a yazı, Lozan, 29.5.1923.

²⁵⁸ FO/9089/E 7722, CP No. 322, Rumbold'dan Curzon'a yazılar, Lozan, 25.5.1923 ve 24.7.1923.

²⁵⁹ CP No. 399, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 26.5.1923; FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923; Dafnis, s. 46-51; Kordatu, s. 600-605 ve 610-611.

²⁶⁰ FO/9080/E 5671 DBFP 1/XVIII, s. 818-819, Hederson'dan Curzon'a telyazıları, İstanbul 31. 5. 1923.

İsmet Paşa'nın tazminat konusunda Başbakan Hüseyin Rauf'la arası açılıyordu. Hüseyin Rauf, Yunan önerisinin kabulünden yana değildi. İsmet Paşa ise, kendi önerisi kabul edilmezse Ankara'ya döneceğini bildiriyordu. Mustafa Kemal'in bu konuda İsmet Paşa'nın tarafını tutması üzerine, Hüseyin Rauf ona yeni talimat göndererek, Osmanlı genel borcunun faizi, Bağlaşıklar'ın Türk topraklarını ivedilikle boşaltmaları ve adli formül gibi "önemli konular" Türkiye lehinde çözüme bağlanırsa Yunan önerisini kabul etmesini; bu konuların çözümünde daha fazla ödün vermemesini bildirmek zorunda kalıyordu ²⁶¹.

(iii) *Kapitulasyonlar*

Yunan tazminatından sonra, kapitülasyonlar konusu da Lozan'da kesin bir anlaşmaya varılmasına büyük bir engel teşkil ediyordu. Türk temsilcisi Hasan Bey'in (Saka) 25 Nisan 1923'te üçüncü komisyonda kapitülasyonları, 1914 Eylülünde yürürlükten kaldırılan "tek taraflı davranışlar" olarak nitelemesi, Bağlaşık temsilcileri arasında sert tepkilere yol açıyordu ²⁶². Çözümü güç konulardan biri olan adli kapitülasyonlar, dokuz gün sonra, birinci komisyon tarafından ele alınıyordu. Komisyon başkanı Rumbold, bu konuyla ilgili Montagna formülünün, konferansın birinci döneminin sonunda barışın derhal imzalanmasını mümkün kılmak amacıyla şahsî bir öneri olarak ileri sürüldüğüne değinerek, bu formülden şimdi neden sarfınazar edildiğini açıklamaya çalışıyor, fakat Türkleri ikna edemiyordu. Bunun üzerine Bağlaşıklar yeni bir formül hazırlıyorsa da, İsmet Paşa bunu kabul etmiyerek Montagna formülü üzerinde direniyor; Bağlaşıkları, Türkiye'yi küçük düşürmeye ve eski kapitülasyonların yerine yeni kapitülasyonlar koymaya yeltenmekle suçluyordu ²⁶³. Esasen İsmet Paşa, bu konuda Montagna formülü üzerinde

²⁶¹ *Söylev*, s. 514-544; *Speech*, s. 635-649; Cebesoy, s. 330-336; Aydemir, s. 122-126; FO/9078/E 5369; FO/9080/E 5671, DBFP 1/XVIII, s. 818-819, Henderson'dan Curzon'a telyazıları, İstanbul, 25 ve 31. 5. 1923; FO/9079/E 5404, Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya telyazısı, Ankara, 25.5.1923; FO/9103/E 5363, DBFP 1/XVIII, s. 793-794, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Lindsay'ın derkenarı, 26.5.1923.

²⁶² FO/9075/E 4215, DBFP 1/XVIII, s. 691-693, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 25.4.1923; Recueil (2) i, s. 9-19 ve 268-271; DDI (i), No. 743.

²⁶³ FO/9076/E 4541, DBFP 1/XVIII, s. 714-717, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 4.5.1923; Recueil (2) i, s. 39-51; PRFRUS, s. 1001-1002.

direnmek ve formülün değiştirilmesinde ısrar ederlerse konferansın kesintiye uğramasından kaçınılamıyacağı yolunda Bağlaşıklar'ı uyar-
mak için Başbakan Hüseyin Rauf'tan kesin direktif almıştı²⁶⁴.

Rumbold'la yaptığı özel bir görüşmede, bu konudaki İngiliz tutumundan yakmıyor, bunun Türk kamuoyu karşısında kendisini güç bir durumda bırakacağını, Ankara'da iken Türk-İngiliz anlaşmazlıklarının giderildiği; Bağlaşıklar'ın Montagna formülünü kabul etmeleri üzerine adli sorunun bir çözüme bağlandığı görüşünü beyan ettiğini; İngilizlerin şimdi Bağlaşık formülü üzerinde direnmelerinin durumu altüst ettiğini ve dolayısıyla oldukça güç bir durumda kaldığını bildiriyordu²⁶⁵. Fakat İsmet Paşa'nın bu tutumu Bağlaşıklar üzerinde hiç bir etki yapmıyor, kendi formüllerinde ısrar ediyorlardı. Bunun sonucu olarak adli rejim konusunda bir çıkmaza giriliyordu.

Bu arada Yunan tazminatı konusunda bir anlaşmaya varıldıktan sonra, Türk hukuk uzmanı Münir Bey (Erteğün), adli formül konusunda Fransız ve İngiliz hukuk uzmanlarıyla görüşüyor, Montagna ve Bağlaşık formülleri arasındaki bazı küçük değişiklikleri incelemeyi kabulleniyorsa da, İsmet Paşa tutumunda direniyordu. Bu arada bir sonuca varılamıyacağını anlayan Rumbold, Lord Curzon'a gönderdiği telyazısında, adli rejim konusu barışın imzalanmasına tek engel olarak kalırsa, konferansı bu konuda kesintiye uğratmada Bağlaşık-
lar'ın haklı gösterilemeyeceğini; esasen Türkiye'den, uygar ülkelerde yürürlükte olan adli usullerle bağdaşmayan bir usul uygulamasının istendiğini bildiriyordu. Rumbold'un bu görüşlerinden etkilenen Curzon, adli deklarasyon konusunda konferansı aksatmanın doğru olamayacağını, fakat bu konuda son kozunu oynamadan rıza göstermemesini Rumbold'a sıkıca tembihliyor; böylece, Türkler bir zafer daha kazanıyordu²⁶⁶.

²⁶⁴ FO/9076/E 4653, CP 201, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 7.5.1923.

²⁶⁵ FO/9076/E 4543, CP 185, DBFP 1/XVIII, s. 718-720, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 4.5.1923; *Times*, 5.5.1923; FO/9076/E 4522.

²⁶⁶ FO/9079/E 5422, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 26.5.1923; DBFP 1/XVIII, s. 812-813, Curzon'dan Rumbold'a telyazısı, Londra, 30.5.1923; FO/800/240, Henderson'dan Ryan'a yazı, İstanbul, 5.6.1923.

(iv) *Osmanlı Genel Borcu*

Daha çok Fransızları ilgilendiren Osmanlı genel borcunun faizinin hangi para ile ödeneceği, âdeta çözülmeyen bir sorun haline geliyordu²⁶⁷. Ödeme, borç senetlerinde belirtildiği gibi, sterlin üzerinden yapılırsa, Türklerin her yıl yaklaşık olarak 5 milyon, frank üzerinden yapılırsa, 1.700.000 sterlin ödemeleri gerekiyordu. Doğal olarak Türkler, frank üzerinden ödemeyi tercih ediyorlar; Fransızlar ise, borcun, ya altın ya da sterlin olarak ödenmesini istiyorlardı. Türkler, Fransızların bu isteğini bir çeşit "üstü kapalı tazminat" olarak niteliyorlar; kupon sahipleriyle, barışın imzalanmasından sonra doğrudan doğruya görüşmelere girişme hakkını mahfuz tutmak yoluna gidiyorlardı. Bağlaşklar, Türklerin bu hakkını kabul ediyor, ancak bu konuda antlaşmaya bir deklarasyon eklenmesini istiyorlardı.

İsmet Paşa'ya göre, Paris'teki kupon sahipleri, barışın imzalanmasından sonra görüşmelere girişmeyi kabullendiklerine göre, böyle bir deklarasyonun şekli pek önemli değildi²⁶⁸. Bu arada Ankara'dan gelen kesin direktiflerde, Genel Borcun frank üzerinden ödenmesinde ısrar edilmesi, altın olarak ödenmesinin kesinlikle reddedilmesi emrediliyordu. Hattâ Mustafa Kemal, İsmet Paşa'nın tüm çabalarının ürünlerinin, bu noktada başarı sağlanmasına bağlı olduğunu kendisine bildiriyordu. Sonra Başbakan Hüseyin Rauf'un, Türkiye'nin yapmış olduğu fedakârlıkların bir sınırı olduğuna, ülkeye ekonomik ve malî kölelik getirecek bir barışı kabul edemeyeceğine dair Ankara'da basına verdiği demeç de, İsmet Paşa'yı etkiliyordu²⁶⁹.

Genel Borç sorunu 11 Haziranda konferansta gene ele alındığında, Türkler kendi isteklerinde direniyorlar, Bağlaşklar bunu gene reddediyorlar, ama Pellé'nin tehditleri İsmet Paşa'yı hiç etkilemiyordu. Oturum sonunda Lord Curzon'a gönderdiği telyazısında Rumbold, Türklerin, konferansı kesintiye uğratarak yeniden savaşa girmeyi, gelirlerinin en önemli kısmını "şantajcı yabancıların" elinde bırak-

²⁶⁷ FO/9077/E 4859, DBFP 1/XVIII, s. 741-742, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 12.5.1923.

²⁶⁸ FO/9079/E 5422, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 26.5.1923.

²⁶⁹ FO/9080/E 5808, Harington'dan Harbiyeye telyazısı, İstanbul, 4.6.1923; FO/9082/E 6107, CP No. 478, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 12.6.1923.

maya tercih ettiklerini bildiriyor²⁷⁰; bu uyarıyı, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Henderson da tekrarlıyarak, Türklerin Anadolu'ya çekilmeyi, Türkiye'nin malî ve ekonomik bağımsızlığını çığneyen bir antlaşmayı imzalamaya tercih ettiklerini; Genel Borcu sterlin üzerinden ödemeyi kabullenmiyerek konferansın kesintiye uğraması tehlikesini göze alacakları görüşünü ileri sürüyordu²⁷¹.

Türklerin bu direnişine karşılık, Fransızlar da boyun eğmeme azmindeydiler. Bu çıkmaza bir çözüm bulmak amacıyla, Rumbold, genel borçlarla ilgili deklarasyonun antlaşmadan çıkarılmasını; esasen bunun kupon sahiplerine hiç yardımı olamayacağını ve Türk yönetimine, kupon sahipleriyle doğrudan doğruya görüşmelere girişme izninin verilmesi görüşünü ileri sürüyor; çok geçmeden Türkler yeni bir borç isteyince, kupon sahiplerinin tatmin edici koşullar sağlayabileceklerini; İngiltere'nin özellikle bu konuda barışın sekteye uğratılmasından yana olmadığını belirtiyor²⁷²; İngiliz hükümetinin, Fransızların bu konudaki inatçı tutumunu desteklemeyeceğini Pellé'ye bildiriyordu²⁷³. 13 Haziranda Curzon'a gönderdiği telyazısında, bu konuda Bağlaşıklar'ın bir savaşa girmek niyetinde olmadıklarını Türklerin bildiğini²⁷⁴; dokuz gün sonra gönderdiği telyazısında ise, görüşmeler başarısızlığa uğrarsa, konferanstan çekilerek Yunanlılarla ayrı bir barış imzalaması için İsmet Paşa'ya Ankara'dan talimat gönderilmiş olduğunu öğrendiğini; esasen Yunanistan'ın da ekonomik ve askerî nedenlerden ötürü böyle bir barıştan yana olduğunu; Venizelos'un Türklere yaklaşmak konusunda gizli sondajda bulunduğunu bildiriyordu²⁷⁵.

Bu arada Fransız hükümeti, halâ çözümlenememiş sorunlar konusunda Türklere bir çeşit ultimatoom (*mise en demeure*) verilmesi

²⁷⁰ FO/9083/E 6406, DBFP 1/XVIII, s. 880-882, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 19.6.1923.

²⁷¹ FO/9084/E 6534, DBFP 1/XVIII, s. 894-896, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 24.6.1923.

²⁷² FO/9082/E 6101, E 6103, DBFP 1/XVIII, s. 851-854, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, Lozan, 11 ve 13.6.1923.

²⁷³ FO/9082/E 6217, CP No. 498, DBFP 1/XVIII, s. 868-870, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 14.6.1923.

²⁷⁴ CP No. 590, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 13.6.1923.

²⁷⁵ CP No. 289, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 22.5.1923; Dafnis, s. 52-59.

için diğer Bağlaşık temsilcilerini iknaya çalışmak yolunda Lozan'daki delegelerini sıkıştırıyor; fakat İngiliz yönetimi, kupon ve imtiyaz sahipleri adına savaşa girmenin haklı gösterilemeyeceği görüşünü belirtiyor; Romanya ve Sırbistan delegeleri de böyle bir siyaseti desteklemeyeceklerini açıklıyorlardı²⁷⁶. Bir felâketi önlemeye çalışan Rumbold, Genel Borç İdaresi (*Düyun-u Umumiye*) ile borç senetlerinin tanınmasını, Türklerin borcu frank üzerinden ödemelerini sağlayacak bir formül bulunmasını öneriyor; Türklere boyun eğmeyi onur kırıcı bulmakla birlikte, Bağlaşıklar bu konuda kuvvete başvurmayacaklarına göre, onların en uygun bir anlaşmaya varmaları gereğine inanıyor; gene Lord Curzon'a başvurarak onu, konferansa yardımda bulunmaya çağırıyor; çıkmazın anahtarının şimdi Paris'te bulunduğunu; genel borç ve imtiyazlar sorunu çözümlerse, barışın sağlanmış olacağını bildiriyor; Yunan temsilcisi Venizelos'un sabırsızlanmaya başladığını; o ve İsmet Paşa Bağlaşıkların gıyabında bir anlaşmaya varırlarsa, Türklerin daha uzlaşmaz bir tutum uygulamalarına ve Yunan ordusunun Türklere karşı savaşa girebileceklerine değiniyordu. Buna karşılık veren Curzon, genel borç sorununu şimdilik bir yana bırakarak askıdaki diğer konularda İsmet Paşa'yı görüşlerini açıklamaya zorlamasını Rumbold'a öneriyordu²⁷⁷.

İsmet Paşa, Bağlaşıklar'ın sabırsızlanmaya başladıklarını ve ikinci derecede önemli konuların çözülmesi zamanının geldiğini anlayınca, Rumbold'un iddiasına göre, genel borçlar, Türk ülkelerinin boşaltılması ve imtiyazlarla ilgili sorunları sırasıyla birbirine bağlama kararını veriyordu. Amacı, Genel Borçla ilgili faizin frank üzerinden ödenmesini; açık ya da kapalı bir koşulun antlaşmaya eklenmesini sağlamak ve Türkiye'nin antlaşmayı onaylamasından hemen sonra, Türk ülkelerinin Bağlaşıklar tarafından boşaltılacağına dair resmî ve sağlam bir güvence almaktı. Bu iki noktada sağlayacağı başarıyla, o ana kadar konferansta uyguladığı tutumu haklı gösterecekti²⁷⁸. Bu konu-

²⁷⁶ FO/9085/E 6937, DBFP 1/XVIII, s. 919-920, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 3.7.1923.

²⁷⁷ FO/9083/E 6448, CP No. 529, DBFP 1/XVIII, s. 883-884, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, Lozan, 19 ve 20.6.1923; Curzon'dan Rumbold'a telyazısı, Londra, 22.6.1923.

²⁷⁸ FO/9084/E 5648, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 24.6.1923.

larda inisiyatifini kullanarak, kendisine verilmiş olan talimatın dışına tekrar çıkmak istemediğinden, Ankara ile sürekli telgraflaşıyordu. Ankara'dan aldığı direktifte, başka bir konunun görüşülmesine geçmeden önce, Genel Borç sorununu bir çözüme bağlaması kendisine emrediliyordu²⁷⁹. İsmet Paşa, görüşme yetkisini sınırlamaya çalışan Ankara'nın bu tutumuna içerliyor, Türk murahhas hey'etinin her davranışının "en küçük ayrıntıya kadar" kontrole tabi tutulmasından sızlanıyordu. Ankara'ya gönderdiği telyazısında, Başbakan Hüseyin Rauf'u ve Maliye Bakanını, Lozan'a giderek Türk hey'etinin sorumluluğunu üstlenmeye çağırıyordu. Bu telyazısını gören Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya verdiği karşılıkta, ondan görevini sürdürmesini ve "mutlu bir sonuca" vardırmasını istiyordu²⁸⁰.

28 Haziran günkü oturumda Rumbold, şu uzlaştırıcı öneride bulunuyordu: Türkler ya Paris borç formülünü ya da borç sorununun antlaşmadan çıkarılmasını kabul etmeliydiler; ama bu durumda, Bağlaşıklar, alacaklıların haklarının saklı tutulduğunu tek taraflı bir deklarasyonla beyan edeceklerdi. Bundan başka Türkler, Bağlaşıkların imtiyazlarla ilgili ilkelerini kabul etmeli; Bağlaşıklar ise, antlaşmanın imzalanmasını izleyen 6 hafta içinde İstanbul'u boşaltmalıydılar²⁸¹.

Rumbold'un bu önerisini onaylayan Fransız devlet başkanı Raymond Poincaré, Genel Borçla ilgili deklarasyon antlaşmadan çıkarılacaksa, borcun hangi para üzerinden ödeneceği konusunda Türklerle alacaklılar arasında bir anlaşmaya varılıncaya kadar, Bağlaşıklar'ın İstanbul'u işgali sürdürmeleri görüşünde direniyordu. Rumbold, onun bu görüşünü onaylamıyor, Fransızların bu tutumunun ancak konferansın kesilmesine ve savaşın yeniden başlamasına yol açacağına, Türklerle Yunanlıların ayrı bir anlaşmaya varmaları tehlikesinin halâ var olduğuna inanıyordu²⁸².

Londra'nın da baskısı ile, Poincaré sonunda görüşünü değiştiriyor ve Pellé'ye gönderdiği direktifte, askıdaki tüm sorunlar çözüme bağlandığı ve Bağlaşıklar, antlaşmaya eklenecek bir protokolle Genel

²⁷⁹ Cebesoy, s. 339.

²⁸⁰ *Söylev*, s. 514-544; *Speech*, s. 649-652; Cebesoy, s. 337-344.

²⁸¹ CP No. 558, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 28.6.1923.

²⁸² CP No. 25, 572, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, Lozan, 3.6.1923 ve 4.7.1923.

Borç konusunda kendi görüşlerini saklı tutacak olurlarsa, borçla ilgili deklarasyona ilişkin isteğinden vazgeçmesini bildiriyordu²⁸³. Bağlaşıklar, 7 Temmuz 1923'te İsmet Paşa'ya, Rumbold'un önerilerine dayanan bir formül öneriyorlar, iki gün sonra taraflar arasında bu konuda kesin bir anlaşmaya varılıyordu²⁸⁴.

(v) *Türk Topraklarının Boşaltılması*

Buna rağmen henüz bir çözüme bağlanmamış iki önemli sorun vardı: Bağlaşıklar'ın işgalindeki Türk ülkelerinin boşaltılması ve imtiyazlar sorunu. Türk topraklarının tahliyesi, Türk delegasyonu için hayati bir konu idi ve bunda başarı sağlamak için elden gelen her türlü çabayı sarfediyorlardı. Ama, İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu konunun erken bir vakitte görüşülmesinden yana değildi; çünkü Türk topraklarının boşaltılması sorunu, Bağlaşıkların elindeki "biricik güçlü koz"du. 25 Nisan 1923'te, İsmet Paşa, Bağlaşıkların Türk ülkelerini boşaltmak niyetlerini bir deklarasyonla belirtmeleri gereğini Rumbold'a bildirince, Rumbold, görüşmeler başarıyla sonuçlanırsa, Bağlaşıkların bu ülkeleri boşaltacaklarını söylemekle yetiniyordu²⁸⁵.

Bu arada Bağlaşıklar'ın Türk ülkelerini boşaltma konusunu, ekonomik ve adli sorunlarla Musul konusu çözümlünceye kadar ertelemek niyetinde olduklarına dair Mustafa Kemal tarafından uyarılan İsmet Paşa²⁸⁶, bir ay sonra Rumbold'la yine aynı konuyu görüşüyor, Türk ülkelerinin boşaltılmasına büyük önem veriyordu. Rumbold'un 27 Mayıs'ta Lord Curzon'a bildirdiğine göre, İsmet Paşa, Türk ülkelerinin yakında boşaltılacağını Ankara'ya bildirerek, Yunanistan'dan istenilen tazminat konusunda uyguladığı uzlaşıcı tutumu, iç siyaset bakımından haklı göstermek istiyordu. Rumbold, boşaltma konusunda İsmet Paşa'ya kesin güvence vererek durumunu sağlamlaştırmak istiyordu; ama Lord Curzon buna yanaşmıyordu; çünkü

²⁸³ CP No. 39, Crewe'den Curzon'a telyazısı, Paris, 6.7.1923.

²⁸⁴ CP No. 43/47/52, FO/9085/E 7115, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, Lozan, 7, 8 ve 9.7.1923; Recueil, s. 428-433.

²⁸⁵ FO/9075/E 4257, DBFP 1/XVIII, s. 695-696, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 26.4.1923; Lindsay'in derkenarı.

²⁸⁶ Mustafa Kemal'den İsmet Paşa'ya telyazısı, Ankara, 25.5.1923; *Söylev*, s. 514-544; *Speech*, s. 640.

Musul sorunu görüşülürken, boşaltma konusunun Türklere karşı kullanılabileceği en son baskı aracı olduğuna inanıyordu²⁸⁷.

Haziran ayı ortalarında Rumbold, Türk ülkelerini boşaltmanın hâlâ kolayca kabul edilmemesi gereken önemli bir taviz olduğuna; askıdaki tüm sorunlar, özellikle Genel Borç, ticarî imtiyazlar ve Musul konusu bir çözüme bağlanmadıkça görüşülmemesi gerektiğine inanıyordu²⁸⁸. Rumbold'un bu niyetini sezen İsmet Paşa, 15 Haziranda İtalyan delegeyiyle görüşürken, boşaltma koşullarını öğrenirse, Genel Borç Konseyine yapılması gereken deklarasyonla ilgili olarak hukuk uzmanlarınca kaleme alınan formülün kabul edilebileceğini; durumunu güçlendirmek için boşaltma koşullarını Ankara'ya bildirebileceğini söylüyordu. Ancak boşaltma sorununu, Genel Borç ve Musul sorunlarının çözümünden sonra ele almayı tasarlayan Rumbold, bu konuda İsmet Paşa'yı tatmine yanaşmıyordu²⁸⁹. 23 Haziranda Genel Borç, imtiyazlar ve Musul gibi önemli sorunlar halâ askıda iken, İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede, Türklerin, Bağlaşıklar'ın Türk ülkelerini boşaltma konusundaki iyi niyetlerinden kuşulanmamaları gerektiğini; fakat diğer sorunlar çözümlenmedikçe ya da son çözüm aşamasına girmedikçe, Bağlaşıklar'ın bu konuyu müzakere edemeyeceklerini bildiriyordu. İsmet Paşa, bu konuda daha açık bir demecde bulunması için Rumbold'u sıkıştırıyorsa da bunda başarı sağlamıyor²⁹⁰; bunun üzerine Bağlaşıklar'ı bir dereceye kadar tatmin ederek boşaltma konusunda onlardan kesin güvence alabilmek amacıyla Genel Borç ve Musul sorunlarını bir çözüme bağlamak için büyük bir çaba harcamıya başlıyordu.

Musul sorununa gelince, bu konuda büyük güçlükler kalmamıştı. Rumbold, bu sorunun daha önce önerildiği gibi bir yıl yerine altı ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak ikili görüşmeler yoluyla bir çözüme bağlanmasını öneriyor; böylece, boşaltma konusunun, Musul sorununun çözümünde bir koz olarak kullanılmasını

²⁸⁷ FO/9079/E 5470, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 27.5.1923; *a.g.e.*, E 5500, Curzon'un derkenarı, 29.5.1923.

²⁸⁸ FO/9082/E 6101, DBFP 1/XVIII, s. 858-859, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 13.6.1923.

²⁸⁹ FO/9083/E 6252, DBFP 1/XVIII, s. 871-873, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 15.6.1923.

²⁹⁰ FO/9084/E 6547, DBFP 1/XVIII, s. 890-894, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 23.6.1923; *Recueil*, s. 393-407.

mümkün kılmaya çalışıyor²⁹¹; bu sorunun çözülme süresini 6 ya da 9 aya indiren bir formül bulunmazsa, İngiltere'nin barış antlaşmasını imzalamıyacağı tehdidinde bulunuyor²⁹²; bunun üzerine 23 Haziranda İsmet Paşa, bu sürenin 9 aya indirilmesini kabul ediyordu²⁹³.

İsmet Paşa, Genel Borç ve Musul sorunlarının çözümünden hemen sonra boşaltma sorununun ele alınmasını, tüm yabancı savaş gemilerinin Türk karasularından çekilmesini ve Boğazlar'dan geçecek gemilere Boğazlar Konvansiyonu ikinci maddesinin uygulanmasını istiyordu²⁹⁴. Bunun üzerine, Türk hey'etini tatmin edecek bir boşaltma protokolü kaleme alınıyordu. Bu protokole göre, Türkiye'deki tüm Bağlaşık kara ve deniz kuvvetleri, anlaşmanın onaylanması üzerine Türk karasularından çekilecek; ancak, Boğazlar'la ilgili konvansiyon yürürlüğe girinceye kadar, boğazlardan serbest geçişi sağlamak amacıyla Bağlaşıklar'a ait bir kruvazörle iki destroyer Boğazlar'da kalacaktı²⁹⁵.

(vi) İmtiyazlar Sorunu

Osmanlı yönetimi tarafından savaştan önce Bağlaşıklar'a verilen onaylanmamış imtiyazlar, barış antlaşmasının imzalanmasında son büyük engeldi. Bu konuda Amerikalılardan da yardım gören Türk delegasyonu, antlaşma tasarısından, bu imtiyazlarla ilgili ikinci maddenin çıkarılmasını; buna karşılık, bu konuda ilgililer arasında Ankara'da yapılmakta olan özel görüşmelerin tatmin edici bir aşamaya girdiğine dair Türklerce verilecek güvencenin kabulü için Bağlaşıklar'a baskı yapıyordu²⁹⁶.

²⁹¹ FO/9076/E 4488, İngiliz Dışişleri Bakanlığı derkenarı, 17.5.1923; FO/9079/E 5500, Curzon'un derkenarı, 29.5.1923.

²⁹² FO/9082/E 6101, DBFP 1/XVIII, s. 858-859, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 13.6.1923.

²⁹³ FO/9084/E 6547, DBFP 1/XVIII, s. 890-894, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 23.6.1923; Recueil, s. 393-407.

²⁹⁴ FO/9087/E 7258, DBFP 1/XVIII, s. 949-951, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 13.7.1923; Recueil, s. 459-468.

²⁹⁵ FO/9089/E 7722, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 24.7.1923; Recueil, s. 426-427.

²⁹⁶ FO/9082/E 6101, DBFP 1/XVIII, s. 858-859, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 13.6.1923; PRFRUS, s. 1016-1021.

Raymond Poincaré'nin önerisi üzerine, Ankara'da yapılmasına başlanan bu özel görüşmeler, 26 Mayıs'a doğru başarısızlıkla sonuçlanmaya başlamıştı; oysa Başbakan Hüseyin Rauf, basına verdiği demeçte, Türkiye'nin imtiyaz sahibi bazı firmalarla tatmin edici anlaşmalar imzalamak üzere olduğunu açıklıyordu. Öte yandan, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Hüseyin Rauf'un bu görüşmeler konusunda İsmet Paşa'ya yanlış bilgi iletmekte olduğuna inanıyordu²⁹⁷. Bu yüzden Bağlaşıklar, imtiyazlar sorununun ileride nasıl çözüleceğine dair antlaşmaya özel bir protokol eklenmesinde direniyorlardı²⁹⁸. İlk olarak, Genel Borç ve boşaltma sorunlarının bir çözüme bağlanmasını isteyen İsmet Paşa ise, imtiyazlar sorununu görüşmeye yanaşmıyordu. Buna rağmen, İngiliz ve Fransız temsilcileri, ilk olarak imtiyazlar sorununun görüşülmesinde ısrar ediyorlardı. 9 Temmuz'a doğru Genel Borç sorununun bir çözüme bağlanmasından sonra İsmet Paşa, imtiyazlar konusunda bir uzlaşmaya hazırlanıyordu.

Türklerden, İngiliz *Vickers Armstrong* ve Fransız *Régie* firmalarının imtiyazlarını onaylamaları, yerlerine yenilerini koymaları, ya da onlara on yıl süre ile tercih hakkı tanıyarak tazminat ödemeleri; İngiliz sermayesiyle çalışan Türk Petrol Firması (*Turkish Petroleum Company*)'nin haklarını tanımaları isteniyordu²⁹⁹. Fakat bu imtiyazlar, Amerikan ticarî çıkarlarına, özellikle Chester İmtiyazı'na aykırıydı. Lozan'daki Amerikan temsilcisi Grew, Bağlaşıklar'a imtiyaz tanıyan maddelerin antlaşmadan çıkarılmasını istiyor; Amerika'nın Türklerle ayrı bir ticaret anlaşması imzalayacağını söylüyordu³⁰⁰. Grew, İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede, Chester İmtiyazı'nın geçerli olup olmadığını soruyor; Türk Petrol Firması hak iddialarının bir hakem hey'etine havale edilmesini öneriyordu³⁰¹. Bu öneriye rıza gösteren İsmet Paşa, onaylanmamış imtiyazları önceden kabul ettiği yolundaki iddiaları yalanlıyor; önceden vermiş olduğu sözü Amerikan baskısı altında değiştirdiğine dair Bağlaşıklar'ca kendisine

²⁹⁷ FO/9082/E 6107, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 12.6.1923.

²⁹⁸ FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

²⁹⁹ CP No. 53, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 9.7.1923.

³⁰⁰ CP 6701, 78, Rumbold'dan Curzon'a telyazıları, Lozan, 29.6.1923 ve 12.7.1923; Recueil, s. 459-468.

³⁰¹ FO/839/53, DBFP 1/XVIII, s. 945-946, Lozan'da özel görüşme, 11.7.1923; FO/9089/E 7722, Rumbold'dan Curzon'a yazı, Lozan, 24.7.1923; Recueil, s. 446-455.

yöneltilen suçlamalara³⁰² karşı, Türk Petrol Firmasını tanımayı ya da *Régie* ve *Vickers* firmalarına tercih hakkı vermeyi kabul etmiyor; bunları kabul ederse, Türkiye'de "nüfuz bölgeleri"nin doğmasına yardım etmiş olacağını açıklıyordu. Ankara'ya gönderdiği telyazısında, hükümeti, Bağlaşklar, Türklerin boşaltmayla ilgili olarak öne sürdükleri koşulları kabul eder etmez, imtiyazlar sorununu bir çözüme bağlamaya çağırıyor³⁰³, ama Chester İmtiyazını tehlikeye düşürmekten çekinen BMM hükümeti, onun bu önerisine uymuyordu.

17 Temmuzda Bağlaşklar, imtiyazlar konusunda ödün veriyorlar ve *Régie Generale* ile *Vickers Armstrong* firmaları için ödenecek tazminatın beş yıl süre ile eşit rekabet esasına dayanmasını kabul lenerek, Amerikalıların "açık kapı" siyasetine teslim oluyorlardı³⁰⁴. İsmet Paşa, antlaşma tasarısındaki ikinci maddeyi kabul ediyor, fakat Chester İmtiyazıyla çelişen Türk Petrol Firması'nı tanımayı gene reddediyordu. Rumbold'un anlattığına göre, "yorgun düşen, inatçı davranan ve bu konuda kendisine verilen direktiflerden çok çekinen" İsmet Paşa, sonuna kadar direniyordu. Esasen, kendisine Mustafa Kemal tarafından gönderilen bir telyazısında, Bağlaşklar son Türk önerilerini kabul etmezlerse, konferansı keserek Türk hey'etiyle birlikte Ankara'ya dönmesi; Türk ulusunun, sorunu silâh gücüyle bir çözüme bağlamak kudretinde olduğu; ordunun hazır ve hattâ sabırsız bir duruma geldiği bildiriliyordu³⁰⁵. İsmet Paşa'ya verilen bu direktifi, İngiliz İstihbaratı aracılığıyla zaten önceden öğrenmiş bulunan Rumbold, bir uzlaşmaya varılabilmesi için, Türk Petrol Firması ile ilgili hükmü antlaşmadan çıkarmak kararını alıyor³⁰⁶; bu davranışıyla Lord Curzon'u hiç de memnun etmiyordu. Dışişleri yetkililerinden Lancelot Oliphant, Rumbold'un bu davranışını "Türk generaline teslim olma" diye niteliyordu³⁰⁷.

³⁰² FO/9087/E 7258, DBFP 1/XVIII, s. 949-951, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 13.7.1923; PRFRUS, s. 1034-1035; Recueil, s. 459-468 ve 472-477.

³⁰³ CP 83/50/1247, Henderson'dan Rumbold'a telyazısı, İstanbul, 15.7.1923.

³⁰⁴ FO/9087/E 7478, CP No. 102, DBFP 1/XVIII, s. 955-960, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 17.7.1923.

³⁰⁵ "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz* II, s. 55.

³⁰⁶ FO/9088/E 7527, DBFP 1/XVIII, s. 967-969, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 19.7.1923; Cmd. 1929, *Treaty Series No. 16 (1923)*, s. 236-239; PRFRUS, s. 1035-1036; Recueil, s. 521-522.

³⁰⁷ CP No. 110, Curzon'dan Rumbold'a telyazısı, Londra, 18.7.1923 ve Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Oliphant'ın derkenarı, 18.7.1923; Recueil, s. 442-444.

(vii) *Lozan Antlaşması*

Üç Komisyonun 17 Temmuzda yapılan son toplantılarında, askıda kalmış bütün sorunlar konusunda anlaşmaya varılıyordu³⁰⁸. Son engelin de ortadan kalkması üzerine İsmet Paşa, Ankara'ya gönderdiği telyazısında, antlaşmayı imzalamak için yetki istiyor, fakat Başbakan Hüseyin Rauf ona cevap vermeyi geciktiriyordu. Bu gecikmeden kaygılanan İsmet Paşa, 18 Temmuzda doğrudan doğruya Mustafa Kemal'e başvuruyor; Mustafa Kemal, ona antlaşmayı imzalama yetkisi veriyor ve büyük başarısından dolayı kendisini kutluyordu³⁰⁹.

24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanıyor³¹⁰ ve 21 Ağustosta onaylanmak üzere yeni seçilen BMM'ne sunuluyordu. Meclis'te yapılan uzun görüşmeler sonucunda, bazı milletvekillerinin *Misak-ı Milli* ilkelerine tam anlamıyla uyulmadığı yolunda öne sürdükleri itirazlara rağmen, 14 aleyhte oya karşı 213 oyla onaylanıyordu³¹¹. Bağlaşıklar, antlaşmanın BMM'nce onaylandığını 24 Ağustosta İsmet Paşa'dan resmen öğrenir öğrenmez, Türk topraklarını boşaltmaya başlıyorlar; son Bağlaşık askerî kuvvetleri, 1 Ekim 1923'te Türkiye'den tamamen çekiliyordu³¹².

Lozan Antlaşması, dünyanın her yerinde, Kemalist Türkiye'nin en büyük diplomatik zaferi olarak karşılanıyordu³¹³. Bu antlaşma, yenilgiye uğratarak görünürde parçalanan, ama yıkıntıları üzerinde yükselerek dünyanın en güçlü uluslarına karşı koyan ve hemen hemen bütün ulusal isteklerini elde eden bir ulusun ölüm-kalım savaşının son aşaması olmuştur³¹⁴. Türkiye şimdi "ecnebi entrika-

³⁰⁸ FO/9087/E 7399, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 17.7.1923.

³⁰⁹ *Söylev*, s. 514-544; *Speech*, s. 652-653; Cebesoy, s. 339-344.

³¹⁰ FO/9088/E 7660, DBFP 1/XVIII, s. 972-973, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, Lozan, 24.7.1923; Cmd. 1929 (1923), Antlaşmalar, Seri No. 16; BFSP, C. 117, s. 543-639 ve C. 118, s. 1045-1047; Recueil (2) c. ii; *Düster*, 3. Tertip, C. 5, s. 57 vd. Amerika bunu imzalamaktan kaçınıyordu. PRFRUS, s. 1039-1040.

³¹¹ *Tarih Konuşuyor* I, No. 5, Haziran 1964, s. 370; FO/9131/E 8542; FO/9132/E 8825, Henderson'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 23.8.1923 ve yazı, 28.8.1923.

³¹² FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

³¹³ Bayur, s. 118; Aydemir, s. 132; Vere-Hodge, s. 46; Cumming, s. 186; *Le Temps*, 18.7.1923; FO/9087/E 7456; Grew, s. 569.

³¹⁴ FO.10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923; Toynbee ve Kirkwood, s. 115.

larından uzak", kendi ulusal sınırları içinde, bağımsız ve egemen bir devlet olarak dünyanın karşısında duruyordu³¹⁵. Bu büyük eserin yaratılmasında Mustafa Kemal (Atatürk)'ün eşsiz önderliği ve İsmet (İnönü)'nün uyguladığı ağırbaşlı diplomasinin büyük payı olmuştur³¹⁶. Türkiye'de modern diplomasinin en başarılı bir diplomatı olarak karşılanan İsmet (İnönü)³¹⁷, Türkiye'nin Lozan'da elde ettiği başarıyı 23 Ağustos'ta BMM'de şöyle özetliyordu :

"... (sonuç) mütecanis, yeknesak bir vatan; bunun içinde dışa karşı olumsuz kayıtlardan ve devlet içinde devlet ifade eden iç imtiyazlardan kurtulmuş bir durum; savunma hakkı kesin, kaynakları bol ve hür bir vatan... Bu vatanın adı Türkiye'dir. O Türkiye'yi bu antlaşmalar ifade ve izah etmektedir³¹⁸".

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Aralov, S. I. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul, 1967.
 ASD = *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, 1919-38, Ankara, 1961; II, 1906-38, Ankara, 1959 ve III, 1918-37, Ankara, 1961.
 ATTB = *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1964.
 Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam, Mustafa Kemal, 1922-1938*, C. 3, İstanbul, 1965.
 Aydemir I, Şevket Süreyya, *İkinci Adam, İsmet İnönü*, C. 1, İstanbul, 1966.
 Bayur, Hikmet, *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul, 1935.
 Beaman, A. Hulme, "Lausanne and its Lessons", *19th Century and After*, C. 93, No. DLIII, Mart, 1923, s. 318-327.
 BFSP = *British and Foreign State Papers* (İngiliz ve Yabancı Devlet Belgeleri).
 Bıyıkhoğlu I ve II, Tevfik. *Trakya'da Millî Mücadele*, Ankara C. 1 ve 2, 1955 ve 1956.
 BL = *Private Papers of Bonar Law* (Bonar Law'un özel belgeleri).
 FO/9090/E 9974, Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Forbes Adam'ın andırısı, 10.9.1923.
 BMM.ZC. = *Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*.
 BMM = Büyük Millet Meclisi.
 BTTD = *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*.
 Cab.P. = *Cabinet Papers* (İngiliz Kabinesi belgeleri).
 Carr, Edward Hallett, *A History of Soviet Russia*, C. 3, Londra, 1966.
 Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasî Hatıralar*, İstanbul, 1957.
 Cebesoy I, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955.
 Child, Richard Washburne, *A Diplomat Looks at Europe*, New York, 1925.

³¹⁵ FO/9131/E 7808, Henderson'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 25.7.1923;

³¹⁶ FO/9090/E 8079, Ağa Han'ın demeci, *Times*, 28.7.1923.

³¹⁷ FO/10224/E 4095, Türkiye Yıllık Raporu, 1923.

³¹⁸ İsmet Paşa'nın BMM'nde yaptığı konuşma, 23.8.1923. *İsmet Paşa'nın Siyasî ve İhtimâî Nutukları*, s. 64; *Tarih Konuşuyor* I, No. 5, Haziran 1964, s. 370.

- Cmd. = *Command Paper* (İngiliz resmî yayını).
- CP = *Confidential Print* (İngiliz Devlet Arşivindeki Dışişleri Bakanlığı gizli belgeleri).
- Cumming, Henry H. *Franco-British Rivalry in the Post-War Near East*, Londra, 1938.
- Dafnis, Gre. *İ Ellas Metaksi Dio Polemon* (Yunanistan İki Savaş Arasında), Atina, 1955.
- DBFP = *Documents on British Foreign Policy* (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri), C. XVIII, Londra, 1972.
- DDI = *Documenti Diplomatici Italiani* (İtalyan Diplomatik Belgeleri), seri 7, C. 1-2.
- Degras, Jane, *Soviet Documents on Foreign Policy, 1917-1924*, C. I, Londra, 1951.
- Erez, Naşit. "Lozan Konferansı ve İsviçre Halkoyu", BTİD. No. 34, Temmuz, 1970.
- Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey*, Baltimore, 1965.
- FO = *Foreign Office* (İngiliz Devlet Arşivindeki Dışişleri Bakanlığı belgeleri).
- Frangulis, A.P., *La Grèce et la Crise Mondiale*, Paris, 1925.
- Gordon, Leland James, *American Relations with Turkey, 1830-1930*, Philadelphia, 1932.
- Gönlübol ve Sar, M. ve C. *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1965*, Ankara, 1968.
- Grew, Joseph C., *Turbulent Era*, C. 1, Londra, 1953.
- Henderson, Sir Neville. *Water Under the Bridges*, Londra, 1945.
- İsmet Paşa'nın Siyasî ve İçtimaî Nutukları*, Ankara 1934.
- Kandemir I, Feridun. *Mustafa Kemal, Arkadaşları ve Karşındakiler*, İstanbul, 1964.
- Kandemir II, Feridun, *Siyasî Dargınlıklar*, C. 2, İstanbul, 1955.
- Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul, 1943.
- Kordatu, Ioannis, *İstoria Tis Ellados* (Yunanistan'ın Tarihi), C. 5, Atina, 1958.
- La Question de Mossoul, Livre Rouge*, Ankara 1924.
- Livre Rouge, La Question de Mossoul*, Ankara, 1924.
- Mears, Eliot Grinnell (ed.), *Modern Turkey*, New York, 1924.
- Meray, Seha L., *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar — Belgeler*, C. 1, Ankara, 1969.
- Nicolson, Harold, *Curzon: the Last Phase, 1919-1925*, Londra, 1934.
- PRFRUS = *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (Amerika'nın Dış İlişkileriyle İlgili Belgeler).
- Question de Mossoul, la, Livre Rouge*, Ankara, 1924.
- "*Rauf Orbay'ın Hatıraları*", *Yakın Tarihimiz*, C. II.
- Recueil I ve II = *Conférence de Lausanne sur les Affaires du Proche-Orient (1922-23)*; *Recueil des Actes de la Conférence, Première Serie*, C. I-IV, Paris 1923 ve *Deuxieme Serie*, C. I-II, Paris 1923 (Lozan Konferansıyla ilgili Fransız belgeleri).
- Ronaldshay, Earl of, *The Life of Lord Curzon*, C. III, Londra 1928.
- Sar, M. ve Gönlübol, C., *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1965*, Ankara, 1968.
- Soysal, Mümtaz, *Dış Politika ve Parlamento*, Ankara, 1964.
- Söylev = Söylev*, yeni Türkçe, Ankara, 1964 (Atatürk'ün Büyük Nutku).
- Speech = A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul, 1963.
- Temperley, H.W.V. (ed.), *A History of the Peace Conference of Paris*, C. I, Londra 1924.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967.
- Toynbee, A. J. ve Kirkwood, K.P., *Turkey*, Londra, 1926.
- Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Ankara 1967.
- Türkgeldi, Ali, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara 1948.
- Vere-Hodge, Edward Reginald, *Turkish Foreign Policy, 1918-48*, Ambilly-Annemasse, 1950.
- Walder, David, *The Chanak Affair*, Londra 1969.